

**R. KLYÇEW,
M. BERDIÝEW**

TÜRKMEN DILI

**UMUMY ORTA BILIM BERYÄN MEKDERLERIŇ
11-NJI SYNPY ÜÇIN DERSLIK**

Birinji neşir

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan tassyklanan*

*Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi
Daşkent — 2018*

UO•K 811.512.164(075.3)
KBK 81.2Tur-922
T 86

Ylmy redaktorlar:

Kerimbaý Kurambaýew — Ažiniýaz adyndaky Garagalpak döwlet pedinstitutynyň mugallymy, filologiýa ylmlarynyň doktory, professor;
Gurbanberdi Welbegow — Ýokary kategoriýaly türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

«Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi».

ISBN 978-9943-5087-5-0

© Klyçew R., Berdiýew M., 2018
© Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2018

§ 1. Türkmen edebi diliniň kämilleşişi

Özbekistan Respublikasynyň döwlet dili Özbek dilidir. Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli millet we halkyýetleriň dillerine, döp-dessurlaryna hormat bilen garaýar, olaryň rowaçlanmagy üçin şert döredýär.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasyndan

Özbekistan Respublikasynda ähli raýatlara döwlet dilini öwrenmäge we onuň çäginde ýaşayan milletlere, halkyýetlere öz ene dilini ösdürmäge şert döredildi. Şol sanda Özbekistan Respublikasynda (Garagalpagystanda) özbek, garagalpak dilleri bilen bir hatarda türkmen diliniň rowaçlanmagyna mümkinçilik döredildi.

Türkmen dili gadymy edebi dilleriň biridir. Ol Oguz han eýýamyndan bäri sözleşiş hem ýazuw dilleri görnüşlerinde hyzmat edip gelýär. Biziň günlerimize ata-babalarymyzyň pähim-paýhasy jemlenen baý edebi miras münlerçe atalar sözi nakyllar, «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly ajaýyp eposlar, dessorlar öz ene dilimizde gelip ýetipdir. Azady, Andalyp, Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Mätäji ýaly klassyky edebiýatymyzyň beýik söz ussatlary tarapyndan nusgalyk derejesine ýetirilen baý ýazuw edebiýatymyz bar.

Häzirki edebi dilimiz türkmen umumy halk diliniň münýyllyklaryň dowamynda söz ussatlary tarapyndan timarlanyp, orfoepik, orfografik, leksik, grammatik taýdan normalaşan, köp stilli, ösen milli edebi dildir.

Ene dilimiziň jemgyýetçilik hyzmaty günsaýyn giňelip barýar.

Ene dilimiziň ylymly-bilimli, giň gözýetimli, ýokary ahlakly, watançy ýaş nesli ýetişdirmekdäki, milli aňýeti kemala getirmekdäki hyzmaty uludyr. Halkymyzyň söz baýlygyny, ata-babalarymyzyň baý edebimedeni mirasyny ýygnamak we öwrenmek biziň borjumyzdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmen diliniň gadymylygyndan habar berýan halk döredijiligi eserlerinden haýsylaryny bilýärsiňiz?
2. Türkmen dilinde nusgalyk eserleri döredip, edebi dilimiziň baýlaşmagyna mynasyp goşant goşan beýik söz ussatlaryndan kimleri tanaýarsyňyz?
3. Ene dilimiziň baýlyklaryny çunnur öwrenmegiň derwaýyslygyny düşündiriň.

1-nji gönükme. Dil hakdaky halk pähimlerini depderiňize göçüriň, olary ýat tutuň.

Dil — akylyň açary.
 Dil — bela, diş — gala.
 Dil bilen dünýäni gezer.
 Dil bilenler — galadyr, dil bilmezler — beladyr.
 Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez.
 Iň süýji zat hem dil, iň aýy zat hem dil.
 Bir gep az, iki gep kän.
 Dogry söz daşy ýarar, egri söz — başy.
 Dilini saklan, köňlüni saklar.
 Akyly söz — altyn dan gymmat.
 Süýji söz — baldan artyk.
 Dil bilen nöker — bal bilen şeker.
 Dil bilmez nöker abraýyňy döker.
 Söz — kümüş, dymmak — altyn.

2-nji gönükme. Göçüriň. Danalaryň söz we sözlemek edebi hakdaky setirleriniň manysyny düşündiriň.

Okuwyň, bilimiň dilmajdyr dil,
 Dildir ýolumyza ýagty saçýan bil.

Dildir başymyzy bagta atarýan,
 Dildir başymyza bela getirýän.

Dil göyâ arslandyr — işikde ýatar,
Habardar bolmasañ, ol seni atar...

Dilinden ýananyň diňläň sözlerin,
Özüňe sapak bil diýýän sözlerin:

«Meni howp — emgege iterdi telim,
Başymy kesmesin, keseýin dilim.

Sözüňe ahmal bol, başyň synmasyn,
Diliňe ahmal bol, dişiň synmasyn!»

Köp kişi aýdanyn çişirip geplär,
Şeýdip ol kişiler etini kaklar.

Saña dil berene görünme ýaman —
Eý-ä, dil eýesi, sözleme ýalan.

Esenlik dile sen başyňa özüň,
Diliňden çykarma ýakymсыz sözüň.

Il dana sözleseň, bilimli diýer,
Bilimsiziň başyn öz sözi iýer.

Artyk sözden artykmaç nep görmedim,
Ýene kân sözleşip, peýda bermedim.

Az sözle, az sözle bereket ýagar,
Köp sözleme, köp söz başyňy eger.

Köp sözleseň, ýañra adyn dakarlar,
Sözlemeseň, güň-lal diýip bakarlar.

(Ýusup Balasagunly)

Söz manysyn aňmaz adam,
Bir guýruksyz ite meňzär...

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl...

Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil,
Ne bar manysyz söz uzamak bilen.

(Magtymguly)

Dür ýaly söz saýla, az geple, az gül,
Az söz — dünýä bezeg, mysaly bilbil.

(Nyzamy Genjewi)

3-nji gönükme. Teksti okaň we gürrüň beriň. Sözleýiş medeniýetiniň ýerlikli ulanylyşyna üns beriň.

Karun ar-Reşit bir düýş görüpdir, düýşünde onuň dişleriniň bary paýrap dökülipdir... Ol gije gören düýşüni ýordurýar. Ýoruju: «...Seniň hemme garyndaş-uruglaryň öler, senden başga olardan hiç kişi galmaz» diýýär. Bu ýakymsyz sözler patyşanyň lapyny keç edip, ony gaýgy-gamyň laýyna batyrýar. Karun ar-Reşit: «Meniň ýüzüme şunuň ýaly gaýgy-gam getiriji sözleri aýdýarsyň? Eger meniň hemme garyndaşlarym ölseler, meniň kime geregim bar, men olarsyz nähili edip gün geçirerin?» diýip, düýşüni ýoran adama ýüz çybyk urmagy buýrupdyr. Patyşa şundan soň başga bir tagbyrçyny çagyryp, hálki düýşüni ýordurypdyr. Ikinji ýoruju patyşa ýüzle-nip: «...Seniň ömrüň hemme garyndaşlaryň ömründen uzyn bolar» diýip, düýşüň manysyny aýdypdyr. Bu ýorgut patyşanyň göwnünden turupdyr. Şonuň üçin soňky ýoruja ýüz tylla bermegi buýrupdyr.

(«Kowusnama»)

4-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny aýdyň. Onda öňe sürülýän pikirlere garaýşyňyzy beýan ediň.

Türkmen dili

Gadymy şäherler sährada ýitdi.
Sährada döredi täze şäherler.
Gadymy eserler ýatdan çykarlyp,
Döredildi täze-täze eserler.

Emma uzyn asyrlaryň çaňynda
Türkmen dili könelmedi, ýitmedi.
Daşlardan gatydyr dilimiň süňni.
Oňa ýurtbasarlaň dişi ötmedi.

Hemişe söz aldy başga dillerden.
Hemişe söz berdi başga dillere.
Hemişe täzedir, gözeldir dilim,
Meñzeşdir on sekiz ýaşly dilbere.

Emma gadymydyr türkmeniň dili,
Tereň derýalar dek, belent daglar dek.
Ýaşy on asyrmy ýa kyrk asyrmy —
Taryhçy anyklap bilenok entek.

Taryhçy anyklap bilenok entek,
Haçan döränini türkmen sözüniň,
Dilimden gymmatly näme zadym bar?
Her bir sözi garasydyr gözümiň.

Diýmeýärin: «Geplän diňe türkmençe».
Rusça-da geplän, parsça-da geplän!
Emma bu jahanda ýaşajak boluň,
Gözümiziň garasyny har etmän!

(*A. Haýydow*)

§ 2. Türkmen diliniň jemgyýetçilik hyzmatynyň giňelişi

 Dil jemgyýet döräli bári adamlaryň özara düşünişmeginde, pikir alyşmagynda iň esasy serişde bolup geldi. Her halk ähli zatlary esasy alamatlaryna görä özüçe atlandyrýar, söz görnüşinde beýnä ornaşdyrýar.

Meselem, ata-babalarymyz iýýän zatlaryna *iymit*, geýýän zatlaryna *geým*, ele geýilýänine *ellik*, aýaga geýilýänine *ayakgap* diýip at beripdirler.

Ynsan söz arkaly oýlandy, aň-düşünjesini daşyna çykardy, sözleşdi. Gören, eşiden zatlary hakda başgalar bilen pikir alyşdy, şeýlelikde, aňy ösdi. Dil ynsana özüniň gören, eşiden zatlaryna bolan garaýşyny, hatda näzik duýgularyny beýan etmäge-de mümkinçilik beripdir.

Söz diliniň üm-yşarat arkaly düşünişmekden artykmaçlyklary mundan münlerçe ýyl ozal ýörite dil hakdaky ylmyň döremegine sebäp bolupdyr.

Halkymyzyň öz taryhy ýaly ene dilimiziň-de köp asyrylyk baý taryhy bar. Ol iň gadymy türki dillerden biri hasaplanylýar. Türkmen dili özüniň zatlary atlandyrmak, olar hakdaky aň-düşünjäni beýan etmek, başgalar bilen pikir alyşmak, durmuşdaky nogsanlyklary sözün kömegi bilen düzetmek, adamzat gatnaşyklaryny sazlaşdyrmak, ata-babalarymyzyň durmuş tejribesini, pähim-paýhasyny geljekki nesillere ýetirmek ýaly jemgyýetçilik hyzmatlaryny iki görnüşde: sözleýiş dili hem-de ýazuw dili görnüşlerinde ýerine ýetirip gelýär.

Halkymyz öz ene diliniň milli özboluşlylygyny saklap gelipdir. Sözlük düzüminiň baýdygy, grammatik gurluşynyň kämildigi, labyzlylygy, täsirliligi jähetdenem ol hiç bir dilden kem däl. Oguz hanyň: «Çagaňa dili manysy bilen öwret!» diýen sargydynda-da diliň aňýeti ösdürmekdäki hyzmatyna aýratyn ähmiýet berilýär. Aňýeti ösdürmekde-de, döwrebaý bilim alyp, ösen teňnologiýa erk etmekde hem ene dilimiziň ähmiýeti uludyr.

Ene dilimiziň jemgyýetçilik hyzmaty has giňeldi. Döwür ene dilimiziň jemgyýetçilik hyzmatyny, ulanylyş gerimini üzül-kesil giňeltmegi talap edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň jemgyýetçilik hyzmaty diýip nämä düşünyärsiňiz? Onuň ynsan durmuşyndaky ähmiýetini aýdyp beriň.
2. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen diliniň jemgyýetçilik hyzmatynda nähili özgerişler ýüze çykdy?
3. Aňýet we tehnologiýa asyry atlandyrylan täze taryhy döwür bilen aýakdaş gitmek üçin özbek, garagalpak, iňlis we rus dillerini ene dilimiz bilen deňeşdirip öwrenmegiň hem-de şu dilleri kämil bilmegiň derwaýyslygyny düşündiriň.

5-nji gönükme. Özbekistan Respublikasynyň Ilkinji Prezidenti I.A. Kari-mowyň tälim-terbiýe we Watanymyzyň geljegi bolan ýaş nesiller baradaky dana sözlerini göçüriň we mazmunyny özleşdiriň.

1. Ynsan kalbyna baryan ýol ilki bilen tälim-terbiýeden başlanýar.

2. Watanymyzyň geljegi, halkymyzyň ertirki güni, ýurdumyzyň dünýä bileleşigindäki abraýy ilki bilen nesillerimiziň önüp-ösüp, ulalyp, nähili ynsan bolup durmuşa gadam basyşyna baglydyr. Biz bu ýiti hakykaty hiç wagt unutmaly däldiris.

3. Öz taryhyny bilmeýän, geçmişini unudan milletiň geljegi ýok.

4. Tälimi terbiýeden, terbiýäni bolsa tälimden aýryp bolmaýar — bu Gündogaryň garaýşy, Gündogaryň durmuş pelsepesi.

6-njy gönükme. Göçüriň. Danalaryň dil hakdaky garaýyşlaryny öwreniň.

1. Dil jemgyýet bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Dil hemişe özüni döreden we ony ýöredýän jemgyýete, halka hyzmat edip gelipdir. Akyl pynhan hazynadyr, dil bolsa onuň açarydyr. Dil bilen dünýäni gezer. Dilsiz, sözsüz hiç zat hakda pikirlenip bolmaz.

(Gazetden)

2. Oglum, adam diýen şirin zyban bolmalydyr, näkes adamlardan dilini saklamalydyr.

Oglum, sen dogry sözlegin, kezzap bolmagyn, zeruryýetçilik çykyp, ýalan sözlemeli bolanyňda-da, gepiňe ynanylar ýaly, dogruçylyk babatda meşhurlyk gazangyn.

(«Kowusnama»)

7-nji gönükme. Göçüriň. Jeleddin Rumynyň aýdan dana sözleriniň ma-nysyny özleşdiriň we öz durmuşyňyzda şol pähimlere eýermäge çalyşyň.

Bilimli adam älemlere rehmetdir...

Söz bilmeýäne bir zat öwretmek üçin onuň dilinde sözlemek gerek.

Söhbet bardyr, gylyja meňzär: bossany, ekini gyş kibi keser, çapar. Söhbet bardyr, güýze meňzär: her ýanda sangysyz miweler bitirer.

Adalat — her bir zady laýyk ornuna goýmakdyr. Aýakgap — aýagyňky, telpek başyňkydyr.

Ýa bolşuň ýaly görün,
Ýa görnüşiň ýaly bol!

... Sözne gulak asyp ýörmän her kesiň,
Dostuň bilen «Ýedi ölçäp, bir kesiň».

... Özgäniň bagtyndan, betbagtlygyndan
Many çykarýanlar danadyr çyndan.

8-nji gönükme. «Atalar sözi — nakyllar» kitabyndan dil we onuň hyzmaty hakdaky nakyllary saýlap göçüriň. Olary ýat tutuň.

§ 3. Türkmen diliniň stilleri

Dil — jemgyýetçilik hadysasy. Ol halk bilen, ony ulanýan jemgyýet bilen aýrylmaz baglanyşykly bolýar, her döwürde şol jemgyýetiň hajatlaryny kanagatlandyrmaga hyzmat edýär.

Diliň jemgyýetçilik hyzmaty şol jemgyýetiň ösüş derejesine laýyklykda gitdikçe giňelýär.

Meselem, häzirki türkmen dili jemgyýetçilik hyzmaty taýdan geçen asyrlardaky türkmen dilinden düýpli tapawutlanýar. Onuň ýerine ýetirýän hyzmatlary we dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan tapawutlanýan *çeper stil, syýasy-publisistik stil, ylmy stil, resmi iş stili...* ýaly görnüşleri kemala gelipdir. Olaryň her biriniň özüne mahsus alamatlary bar. Mysal üçin, *oňadyň* mysalynda edep-terbiýe bermek, zähmetsöýer, ruhobelent, ýokary ahlakly, Watanyň jany-teni bilen söýýän döwrebap şahsyýetleri ýetişdirmek, jemgyýeti etik-estetik taýdan kämilleşdirmek, sagdynlaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýän çeper edebiyatda sinonimler, antonimler, omonimler, göçme manyly sözler, durnukly söz düzümleri, ewfemizmler, meňzetme, deňşdirme, allegoriýa, janlandyрма... ýaly diliň çeperçilik serişdeleri giňden ulanylýar. Wakalar, gahrymanlaryň keşpleri okyjynyň göz önünde janlanar ýaly çeper stil, esasan, sözleýişni hekaýa etme, suratlandyрма tiplerinde bolýar. Ene dilimiziň çeper stilinde, aýratynam, onuň şahyrana görnüşinde XVIII

— XIX asyr türkmen edebiyatynda nusgalyk derejesindäki eserler döredildi. Alnyp barylýan içeri hem daşary syýasaty düşündürmek, wagyz etmek, oňatlaryň göreldesini ýaýmak, ýurtda we jahanda bolup geçýän wakalar, täzelikler bilen tanyşdyrmak ýaly hyzmatlary ýerine ýetirýän syýasy-publisistik eserlerde halk hojalygynyň dürli pudaklaryna degişli anyk maglumatlar, kesp-kär sözleri, syýasy adalgalar, çagyryş äheňli jümleler köp ulanylýar. Publisistik stilde sözler öz göni manylarynda getirilýär. Oňa sözleriň göçme manylarynda ulanylmagy, allegoriýa, meňzetme, deňeşdirme, janlandyрма ýaly çeperçilik serişdeleri mahsus däl. Publisistik eserleriň dili, köplenç, beýan etme häsiýetli bolýar.

Türkmen diliniň syýasy publisistik stili, esasan, XX asyrda kemala geldi. Häzir ýurdumyzda okyjylaryň ösen isleglerini kanagatlandyryýan döwrebap gazet-žurnallaryň ençemesi neşir edilýär.

Türkmen diliniň ylmy stili hem, esasan, XX asyrda kemala geldi, kämilleşdi. Ylmy bilimleri ýaýmak hyzmatyny ýerine ýetirýän ylmy-nazary, ylmy-amaly, ylmy-metodik edebiyatlar indi öz ene dilimizde ýazylýar. Ylmy stiliň-de öz aýratynlyklary bar. Onda sözler adalga hyzmatynda ulanylýar.

Meselem, *eýe* sözi syýasy-publisistik stilde «*hojaýyn*», çeper stilde «*al-arwaň*», ylmy stilde bolsa ol «*sözlemiň baş agzasy*» manysynda ulanylýar. Ylmyň her pudagynyň hem özüne mahsus adalgalary bolýar.

Meselem, çekimli ses, çekimsiz ses, bogun, söz, goşulma, sözlem, aýyrgyç, doldurgyç ... lingwistik adalgalardyr. Ylmy adalgalar ylmyň şol ugurlary bilen iş çalyşýanlar üçin düşnükli bolýar. Ylmy edebiyatda öňe sürülýän her bir pikir ýeterlik mysallar arkaly delillendirilýär. Onda eýerjeňli goşma sözlemler agdyklyk edýär. Ylmy eserleriň dili pikir ýöretme häsiýetli bolýar.

Döwleti edara etmekde ulanylýan iş kagyzlarynyň-da her biriniň özüne mahsus gurluş, mazmun we dil aýratynlyklary bar. Edaralarda ulanylýan iş kagyzlarynyň-da, raýatlaryň şahsy resminamalarynyň-da dili beýan etme häsiýetli bolýar. Olar resmiligi, anyklygy, gysbylygy (giň däl, dar, kiçi, gysbaň, az söz bilen doly many bermek) bilen beýleki stillere degişli tekstlerden düýpli tapawutlanýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň stilleri diýip nämä düşünyärsiňiz?
2. Diliň çeperçilik serişdeleri haýsylar we olar edebi dilimiziň haýsy stilinde işjeň ulanylýar?
3. Syýasy-publisistik stiliň ylmy stilden nähili aýratynlyklary bar?
4. Edaralarda ulanylýan iş kagyzlarynyň we şahsy resminamalaryň beýleki stillere degişli tekstlerden aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

9-njy gönükme. Teksti okaň, onuň edebi dilimiziň haýsy stiline degişlidigini, sözleşiň haýsy görnüşinde ýazylandygyny düşündiriň.

Jedel

— Bäbek aga, siz öňki geleniňizde Keýmir körden kän gürrüň beripdiňiz. Ýene bilýäniňiz bolsa aýtsaňyzlaň.

— Keýmir körmi? Aý, ol bende Ylahydan gurlandyr. Onuň her bir aýdanyny doga gaplaýmalydyr.

Ynha, onuň üç gelniň jedelini çözüşini diňlesene.

Uly akaryň boýunda üç gelin kir ýuwup oturan ekeni. Üçüsiniňem ýanynda oguljyklary palçyk oýnap otyrlar.

Gelinler Keýmiriň gelýänini görüp, bir zat sorajak bolýarlar-da utanýarlar. Keýmir muny aňyp: «Soraberiň, gelinler» diýýär.

— Biz üçimiz häliden bári jedel edip otyrys, hem pikir ýuwurdýäris: Biziň şu çagajyklarymyz ulalanda nähili bolarlarka — Nökermi? Mollamy? Çarwamy? Gorkakmy — batyrmy?

— Ony ynha, biläýeris — diýip, Keýmir aga ýañagy possujak saryýagy oglanjygyň gulagyndan tutdy-da, ýañagyna şarpyk çaldy. Çagajyk ulili bilen lägirip, nadaralyk baryny etdi.

— Bujagaz-a, ulalansoň gorkak bolar — diýip onuň saryja gulpagyny sypalap, zordan köşeşdirdi.

Bu tomaşa barmagyny sorup, seredip duran beýleki oglanjygyň gulagyndan tutdy-da, muňa-da şarpyk çaldy. Çagajyk şarpygy ýokuş gördide, ilki ernini gyşartdy-da, soň Keýmir aganyň ýüzüne çişirilip, ýaranjaň ýylgyrdy.

— Bu çaganyň haýsyňzyňkydygyny bilemok welin, ulalsa dönük bolaýmagy ähtimal.

— Eý, huda, çüf, çüf, daş edewersin — diýip, sypanjaň tokga gelin balasyny bagryna basdy.

Keýmir üçünji oglanjyga tarap ýöneldi welin, ol tarsa turup, gaharlanyp topuldy. Ýaşuly onuňam gulagyndan mäkäm tutdy-da şarpyk çaldy. Çaga jyňkyny çykarman, gözünü sykman, Keýmir köre kiçijik elini ençe gezek salgap urdy. Muňa-da razy bolman, ýaşulynyň elini dişledi.

— Ýnha, bujagaz ulalansoň batyr bolar, batyr.

(*A. Durdyýew. «Ýa pelek»*)

10-njy gönükme. Göçüriň. Tekstiň edebi diliň haýsy stiline degişlidigini anyklaň we öz garaýşyňyzy anyk mysallar arkaly subut ediň.

Dag onuň ünsüni özüne çekdi, başynda pelpelleşýän pikirlerini derbidagyn etdi. Ussat ýerlerde işlenip çykarylan ýaly gat-gat galyp, asmana göterilen gara daşlar, olaryň üstünde gögerip oturan arça we kerkaw agaçlar, ýene şunuň ýalylar ony geň galdyrdy. Ol şulara seredip duran ýerinde şeýle diýýärdi.

«Eşiden deň bolmaz gören göz bilen» diýlen sözi ýene-de bir gezek tassykladý. Daşyň üstünde agaç gögeripdir, ulalypdyr. Bular baryp-ha biziň obamyzdan-da görnüp durýarlar. Olaryň köki neneň daşy deşip geçýärkä? Suwy nireden tapyp içýärkä? Daşlar gat-gat goýlupdyr. Bu kimiň işikä? «Hezreti Aly gylyjy bilen dagy iki ýarypdyr» diýerdiler. Bu dogry dälidir. Heý, bu daşlary gylyç bilen iki ýarmak bolarmy? Ýöne welin bu daglaryň aşyklara ýol bermän, üstünde zaryn agladanlary, belki, dogrudyr. Meniň welin ýolum açyk. Ine, şu jülge bilen gitjek oturjak...

Bagşy atyň başyny çekip, biraz salym şeýle pikir etdi. Ol çuň jülgäniň içinde durup, ýokarsyna — daglaryň başlaryna seredýärdi. Bu ýerden garamak ony kanagatlandyrmady, başlaryna çykyp görmegi höwes etdi. Atdan düşdi. Onsoň sag gapdalyndaky üstüne abanyp duran uly dagyň süýr depesine dyrmaşyp çykdy.

Beýik dag! Ine, şu ýerde ol yzyna öwrülip, öz watanyna birinji gezek garady. Obasy aýak astyna gelipdir. Näçe ýöredim diýse-de, giden ýeri ýok ýaly. Obasynyň welin özünüň görmeyänligine, ilinden arasyny açanlygyna, şundan aňryk gitse, hiç kimden haraý ýoklugyna we başyna näme gelse özi çaramalydygyna düşündi.

(*«Şükür bagşy»*)

11-nji gönükme. Okaň. Tekstiň haýsy stile degişlidigini kesgitläň.

Nädip seni pirlı dutara deňemersiň, dutarym! Sen dine şirin-şeker owazyň bilen diňleýjileri bendi etmän, olara zerur halatynda arkadag bolmaga-da taýýar sen. Ýaşulularymyzdan kân eşitdim. Deňini bilýän serdarlar ýow gaýtarmaga ýoriş etmezlerinden öňünçä ýigitlerini toplaп, seniň gahrymançylykly heňleriňi diňleder ekenler. Eý-ho! Şonda dutarym, seniň gümmürdiňi gulaga öwrülip diňläp-diňläp duran ýigitleri bir synlap görsediň. Olar bir yerde parahat oturyp bilmän, ine, bir görseň ýeke dyzlaryna galyp, gamçylarynyň sapyny gysymlap ony döwere getirýärdiler. Ýene bir baksaň hem hyrçlaryny dişleşip, galkyjaklap oturandyrlar. Nazarlarynda bürgüdiň nazary bardyr.

(*Gazetden*)

12-nji gönükme. Teksti göçüriň we ony stilistik taýdan derňäň.

Hristofor Kolumb Amerikany açmazdan 27 ýyl öň türk deňizçisi Piri Reis bu materigiň kartasyny çyzyppdyr. Bu kartada nirede haýsy haýwanlar ýaşaýar, nähili ösümlükler bar, garaýagyz adamlaryň suraty hem-de Amerikanyň näçe kilometr daşdygy barada ýazylyppdyr. Bu karta häzir Stambulda Topkapy köşgünde saklanylýar.

(*Gazetden*)

§ 4. Türkmen edebi diliniň normalary

Türkmen dili taryhy taýdan oguz taýpalarynyň birleşmeginden kemala gelen gadymy türki dilleriň biri. Ol kyrk töweregi şiwäni öz içine alýar. Biziň ene dilimiz dürli güllerden baglanan hoşboý ysly, müň öwüşginli bir ajaýyp çemene meňzeyär. Her gülünem öz ysy bar.

Türkmen dilinde nusgalyk ylmy, syýasy, çeper edebiýatlaryň ýazylandygyny bilýäris. Ene dilimiziň dürli mazmundaky edebiýatlar ýazylan ýazuw görnüşi şiwelerden tapawutlandyrylyp, **edebi dil** diýlip atlandyrylýar.

Edebi dil türkmen umumy halk diliniň söz ussatlary tarapyndan timarlanan, orfoepik, orfografik, leksik, grammatik taýdan normalaşan iň ýokary görnüşidir.

Edebi norma hökmünde, adatyň, türkmen umumy halk diline, ýagny şiwelerimiziň ählisine, bolmanda, aglabasyna mahsus bolan dil birlikleri seçilip alynýar we olar lingwistik gurultaýda maslahatlaşylyp kabul edilýär. Edebi normalaryň berjaý edilmegi bolsa ene dilimizde ýazylan edebiýatlaryň hemmämize düşnükli bolmagyny hem-de nesilleriň arabaglanyşygyny üpjün edýär.

Orfoepik norma edebi dilimizde sesleriň dürs aýdylyş normasydyr. Onda çekimli sesleriň inçe-ýogynlyk taýdan we dodak sazlaşygy, dymyk çekimsizleriň açyklamagy, assimilýasiýa, akkomodasiýa, metateza, sesleriň düşürilişi, artdyrylyp aýdylyşy... ýaly sözleşenimizde ýüze çykýan dürli hili ses üýtgemeleriniň, basym, intonasiýa, pauza ýaly fonetik serişdeleriň edebi dilde ulanylyşy düzgünleşdirilýär. Edebi dilimiziň orfoepik normalary türkmen diliniň orfoepik sözlüğünde görkezilýär.

Orfografik norma sözleriň dürs ýazuw normasydyr. Onda şiwelerimizde iki hili aýdylyan sözleriň, alynma sözleriň, sözleşenimizde ses üýtgemelerine sezewar bolýan sözleriň, goşma we tirkeş sözleriň, goşulmalaryň, ownuk bölekleriň dürs ýazylyşy düzgünleşdirilýär.

Sözleriň dürs ýazylyşy türkmen diliniň orfografik sözlüğünde görkezilýär.

Leksik norma sözleriň edebi dilimizde ulanylyş normasydyr. Onda *ata//kaka//aba//däde; göle//tana//höjek; belke//gaýyş//gulak; uly//ketde//goçak; aglamak//ýyglamak ...* ýaly leksik sinonimleriň haýsysynyň edebi dile degişlidigi bellenilýär.

Sözleriň manylary we edebi dilimizde ulanylyşy türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde görkezilýär.

Grammatik norma grammatik kategoriýalaryň edebi dilimizde aňladylyş normasydyr. Onda atlarda köplük, degişlilik, düşüm; sypatlarda, hallarda dereje; işliklerde ýokluk-inkärlik, zaman, ýönkeme... kategoriýalarynyň edebi dilimizdäki aňladylyşy düzgünleşdirilýär.

Edebi dilimiziň 1936-njy we 1954-nji ýyllarda Türkmenistanyň Birinji we Ikinji lingwistik gurultaýlarynda kabul edilen orfografik, orfoepik, leksik, grammatik normalaryny birkemsiz özleşdirmegimiz we berjaý etmegimiz hökmandyr. Bu biziň borjumyzdyr we medeniýetliligimiziň görkezijisidir.

Soraqlar we ýumuşlar:

1. «Edebi dil», «edebi norma» adalgalaryna nähili düşünyärsiňiz?
2. Ene dilimiziň edebi normalary haçan kabul edildi?
3. Edebi dilimiziň normalaryny berjaý etmegiň näme zerurlygy bar?

13-nji gönükme. Teksti edebi dilimiziň orfoepik normalaryny berjaý edip okaň. Ýazylyşy bilen aýdylyşynyň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Gadym döwürlerde bir daýhanyň ýekeje ýabysy bar eken. Günlerde bir gün ol ýitirim bolupdyr. Goňşy-golamlar jemlenip, oňa duýgudaşlyk bildiripdirler.

Daýhan bolsa diňe:

— Her iş bolsun, bähbit bolsun! — diýipdir.

Soň bir gün ýaby dolanyp gelipdir, özi-de ýeke gelmän, ýabany atlaryň hem giden sürüsini yzyna tirkäp getiripdir. Goňşy-golamlar daýhany gutlap başlapdyrlar. Daýhan bolsa ýene-de:

— Her iş bolsun, bähbit bolsun! — diýmek bilen çäklenipdir.

Biraz wagtdan soňra daýhanyň ogly atlaryň birine baş öwretjek bolup ýykylyp, aýagyny döwdüripdir.

— Bolmandyr, emgek bolup geçsin — diýip, goňşular duýgudaşlyk bildiripdirler.

— Her iş bolsun, bähbit bolsun! — diýip, daýhan ýene şol öňki jogabyny beripdir.

Bu wakadan birnäçe gün geçenden soň hanyň nökerleri oba dökülip, ýetişen ýigitleriň ählisini jemläp, söweşe alyp gidipdir. Daýhanyň ogluny bolsa aýagy döwük bolandygy sebäpli almandyrlar. Goňşularyň bary olaryň şatlygyny paýlaşmak üçin jemlenipdir. Daýhan bolsa ýene öňki sözünü gaýtalapdyr:

— Her iş bolsun, bähbit bolsun!

(Žurnaldan)

14-nji gönükme. Göçüriň. Tapawutlandyrylan sözleriň haýsy orfografik kadalara laýyklykda ýazylandygyny düşündiriň.

Ýaldyrak ýyldyzynyň peýda bolmagy howanyň salkynlamagynyň nyşany. Howa **gündizlerine** yssy bolsa-da, **gijelerine** salkynlaşýar. **Uçýyldyz döw-**

rühdäki ýaly kelläni deşip baryan Günün ýiti şöhleleriniň güýji gowşayar, dymyk howa bolmaýar.

Ýaldyragyň görünmegi bolsa güýzki gök ekinleriň, terligine iyilýän otlaryň ekilmegini alamatlandyrýar. Şol günden başlap oba **hojalyk** ýerlerinde, şahsy melleklerde giçki käşiri, şugundyry, sogany, ysmanagy ekmek amatlydyr. Bu ekinler döwletimiziň azyk **bolçulygyny** döretmeklikde uly ähmiýete eýedir.

(Gazetden)

15-nji gönükme. Göçüriň. Ulanylyşdan galan sözleriň aşagyny çyzyň, manylaryny düşündiriň, olaryň häzirki edebi dilimizdäki sinonimlerini aýdyp beriň.

Daýym unutmaz men tylla gapysyn,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!»

Bu eýýamda baş — aýakdyr, aýak — baş,
Ýagşy kaýsy, ýaman kaýsy, bilinmez.

Akyl olsaň ýagşylara hemdem bol,
Akmak özün nadan bile ýar eýlä.

— Magtymguly aýdar, galmyşam çohdan
Köñül talwas urar, gezer yrakdan,
Her ýerde saglygym iste ol hakdan,
Doga kylyp, haka ýalbar, Azadym!

(Magtymguly)

16-njy gönükme. Göçüriň, atlarda köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalarynyň aňladylyşyny düşündiriň.

Abulkasym Ferdöwsi ýaşlykdan harby tälim alýar. Ol gadymy edebiyaty, taryhy, filosofiýany yhlas bilen öwrenýär. Arap, pars we türki dillerdäki halk döredijilik eserleri bilen içgin tanşyp, olaryň inçe tilsimlerini, tärlerini doly özleşdirýär. Halk ertekilerini, rowaýat-legendalary ymykly öwrenenden soň, meşhur «Şanama» eserini ýazmaga girişýär. Şahyr 35—40 ýaş aralygynda bu işe başlaýar. Ol «Şanamanyň» üstünde 20 ýyl işländen soň, Tusdan Gazna şäherine gidýär.

Ferdöwsi ençeme horluklary başdan geçirip, ýaşlyk ýyllaryny geçiren ýeri Tus şäherine ýene dolanyp gelýär. Abulkasym Ferdöwsi «Şanama» poemasyňyň üstünde 35 ýyllap üzüksiz zähmet çekipdir. Soltan Mahmyt Ferdöwsiden «Şanamany» ýazmagy haýyş edipdir we onuň her setirine bir tylla töläriň diýip söz beripdir.

«Şanama» ýazylyp gutarylýar, onuň möçberi 12000 setirden ybarat bolupdyr. Gezek poemanyň hakyny tölemäge gelende, Soltan Mahmyt ähtinden dänýär, tylla derek kümüş pul bermeli diýip karara gelýär. Şahyr Soltan Mahmytdan närazy bolup, Horasan welaýatyna özüniň dogduk mekanyna gaýdýar.

Soltan Mahmyt özüniň telek iş edenine soň düşünişdir.

Soltan «Hiçden — giç ýagşy» diýip, wada eden tyllasyny ibermegi buýurýar. Tyllany getiren atlylar Tus şäheriniň derwezesinden girenlerinde, gölegçiler garşydaky derwezeden Firdöwsiniň jesedini göterip çykyp barýan ekenler.

Soltan Mahmyt şol pullary Ferdöwsiniň guburynyň üstünde gümmez galdyrmaga sarp edenmiş.

DIL MEDENIÝETI

§ 5. Edebi normalaryň berjaý edilmegi dil medeniýetiniň esasy talabydyr

Ynsanyň medeniýetliligi, ozaly bilen, onuň jemgyýetde özüni alyp barşy, gep-sözi bilen kesgitlenilýär, köpçülik ýerlerinde özüni edepsiz alyp barýan, gödek gürleşýän adamlar medeniýetsiz adamlardyr.

Dil — jemgyýetde özara düşünişmek serişdesi. Görogly hem erenlerden at-ýaragdan öňürti özüne yetmiş iki diliň aýan bolmagyny dilän eken!

«Ýagşy söz ýylany hinden çykarar, ýaman söz — gylyjy gyndan», «Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyny dil bozar» ýaly nakyllardan, Magtymguly atamyzyň: «Bir guýruksyz itdir, gaçgyl, nesihat ýokmaýan ärden» diýen öwüt-ündewlerinden görnüşi ýaly, ynsany beýleki janly jandarlardan tapawutlandyryýan dil medeniýetine aýratyn üns berlipdir.

Agzyňa hapa-paýyş sözleri almak, gödeklik ýazgarylypdyr. Aýratynam, sözleýşiň emosional-ekspressiwligine, täsirliiligine, sözleriň ýerlikli ulanylmagyna uly sarpa goýlupdyr.

Özüňden ululara duşulanda salam berlip, Alladan saglyk-salamatlyk dilenilipdir, olara **aga, dogan, daýy, daýza** ýaly mylakatly sözler bilen ýüzlenilipdir.

Adamsy aýalynyň, aýaly-da adamsynyň adyny agzaman, çagalarynyň adyny tutup, **pylanynyň kakasy, pylanynyň ejesi diýlipdir**. Hatda **adamsy, aýaly** hem diýilmän, **ýanýoldaşy, ýassykdaşy** diýlipdir. Ene dilimiz şeýle sypaýyçylykly sözlere diýseň baý. Onda **äre bermek // durmuşa çykarmak; aýal almak // öýlenmek; göwreli // hamyla // toýly // agrayak; samsyk // beýnisi ýuka // guşkelle; däliremek// aklyndan azaşmak; dul // başyboş; sallah // telpegi agan ...** ýaly şol bir düşünjäniň telim hili aňladylyşy bar.

Ynsan babatda **dogurmak, dogulmak** däl-de, **dünyä inmek, köpelmek**, haýwanlar **babatda goýun guzlapdyr, düýe botlapdyr, baýtal gulunlapdyr** diýlipdir. Diňe **ölmek, ýogalmak** sözleriniň **dünyäden ötmek, jan bermek, amanadyny tabşyrmak, sanalgysy dolmak, ömür tanapy kesilmek, aradan çykmak, wepat bolmak**, çaga babatda **aýrylypdyr, bolmandyr ...** ýaly onlarça sypaýyçylykly sinonimi bar.

Ata-babalarymyzyň: «Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez» diýen sargydy sözleri ýerlikli ulanmak, söz edebini saklamak, medeniýetli gürlemek hakdadyr. Dil şol adamyň diňe bir dil medeniýetini däl, eýsem medeni derejesini-de görkezýän şahsy görkezijileriň biridir.

Dil medeniýeti özara sözleşenimizde-de, hat-ýazuw işlerimizde-de edebi normalary berjaý etmegimizi talap edýär. Edebi normalaryň hemmeler tarapyndan berjaý edilmegi dil medeniýetiniň esasy talabydyr.

Dil medeniýeti diňe sözleriň ýerlikli ulanylmagyny, ýagny leksik normalary däl, eýsem edebi dilimiziň orfoepik, orfografik, grammatik normalaryny-da düýpli özleşdirmegi we gyşarnyksyz berjaý etmegi talap edýär.

Edebi dilimiziň leksik hem grammatik normalaryny, ýagny sözleri ýerlikli ulanmagy, az söz bilen çuň many aňlatmagy atalar sözi — nakyllardan, görnükli söz ussatlarynyň eserlerinden öwrensek, orfoepik

we orfografik normalary berjaý etmekte bize radio-telegepleşikler, gazet-žurnallar nusga bolup biler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dil medeniýeti näme? Onuň ähmiýetine nähili düşünyärsiňiz?
2. Dil medeniýeti nämeleri talap edýär?
3. Dil medeniýetini özleşdirmek üçin nusga alarlyk çeşmeleri bilýärsiňizmi?

17-nji gönükme. Nakyllary göçüriň, ene dilimizde grammatik normalaryň berjaý edilişini, pikiriň gysby hem täsirli berlişini öwreniň.

Ata-enäniň bahasy bolmaz, gyzylyň-kümşüň könesi.

Ata-enäniň ýüregi ogulda-gyzda,

Ogluň-gyzyň ýüregi dag bilen düzde.

Atasyz oglan ýetim, enesiz oglan ýesir.

Enem-atam şirin dilli ussady.

Lalyň diline enesi düşer.

Ata alkyşy — altyn.

Ata diýmedik ogul ojagy talar.

Ata-enäniň dogasy oda-suwa batyrmaz.

Ata-enesini tanamadyk Taňrysyny tanamaz.

Ata ogly ata çeker.

Atadan nesihat alan ogul kethuda bolar, Eneden nesihat alan gyz keywany bolar.

Atany söýen Watany söýer.

Atanyň ojagy gymmat, enäniň — gujagy.

Ataň duşmanyny dost tutunma.

Ataňa görkezeniňi ogluňdan görersiň.

Ataňy görenden akyl sora.

Ejem eli ak pamyk.

Enäniň mährem zor, gaharam.

Ene — kâbe, ata — kybla.

Ene eli — em, dili — melhem.

18-nji gönükme. Teksti okaň, halkymyzyň sözleýiş edebiniň düzgünlerini özleşdiriň.

Bilgin, adamyň mertebesi onuň sözleýişine baglydyr. Kim sözleýiş edebini saklamasa, ynsanlyk mertebesinden jyda düşer.

Gep manyly we ýerlikli aýdylan bolsa, ony ünsli diňlemek peýdalydyr.

Eger senden sözleýiş edebi hakda sorasalar, şu ýedi sany zady aýtgyn:

Birinji: ýerini bilip geplemek.

Ikinji: parahat, ýumşaklyk bilen geplemek.

Üçünji: açyk, düşnükli geplemek.

Dördünji: diňleýjiniň gaharyny getirmeýän tarzde geplemek.

Bäşinji: diňe peýdaly gepleri aňlap geplemek.

Altynjy: oýlanyp, parasatlylyk (ýagny oýlanyşyksyz aýdylan gep puşman etdirýär) bilen geplemek.

Ýedinji: biri gepleýärkä sözünü bölmän, öz nobatynda geplemek.

Eger senden ýaman söz näme diýip soralsa: «Birine zyýan ýetirýän, gaharyny getirýän söz — ýaman söz» diýgin!

(Žurnaldan)

19-njy gönükme. Göçüriň. Şahyryň ýagşy söze, sözleýiş medeniýetine boan garaýşyny aýdyp beriň.

Adamyň bir mätäç zady — hoş sözdür,
Hoş söz aýdyň — depesine täç bolar.
Dirilikde aýdyň, dirikä sylaň,
Kim bilip dur — bir ýyldan soň giç bolar.

Gowa gowy diýiň entek dirikä,
Gerek ýerde ýyly söz — bir güýç bolar.
Hökman ölerine garaşyp durmaň,
Kim bilip dur — bir aýdan soň giç bolar.

Ýagşy sözler gaýnap ýürekden çyksyn,
Şol närseden bärden çykça, hiç bolar.
Goldaweriň bir-biregi söz bilen,
Kim bilipdir, bir hepdeden giç bolar.

Kalby çouýuň, alkyş alyň, adamlar,
Alkyşlynyň işi rowaç bolar.

Erte tapylanok bu gün göreniň,
Şu gün çoýuň — erte, belki, giç bolar.

Sahawatsyz ömür — gury bir töňňe,
Sahawatsyz ömrüň soňy puç bolar.
Sylaň bir-biregi — wagtyňyz barka,
Mümkin... ýene bir sagatdan giç bolar.

(B. Hudaýnazarow)

20-nji gönükme. Beýik söz ussatlarynyň Magtymguly Pyragynyň eserleriniň gymmaty hakdaky garaýşyny depderiňize göçüriň, edebi normalarymyzyň berjaý edilişini öwreniň.

Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gidipdir. Bize diňe onuň hoşasyny çöpläýmek galýar.

(Mämmetweli Kemine)

Türkmenistanda XVIII asyr Magtymgulynyň şygryýetiniň asyrydyr. Magtymguly dünýä şygryýetiniň genji-hazynasyna giren şahsyýetdir, şygry bilen geplän akyldardyr.

(Çingiz Aýtmatow)

Magtymguly meniňem şahyrym, onuň dili meniňem dilim. Men Magtymguludan köp zat öwrenýärim, ol meniň ussady. Ýöne onuň bir zady — öz halkynyň azatlygy ugrunda göreşmegi öwredýändigini aýratyn nygtasym gelýär.

(Nazym Hikmet)

Pyragynyň durmuş baradaky, adamzadyň ýaşayşy hem poeziýanyň manysy hakyndaky filosofiki pikirleri meni haýran galdyrýar.

(Arseniý Tarkowskiý)

Ýöne bir uly däl, juda uly sen,
Dag ogly, dag şiri Magtymguly sen.

(Kerim Gurbannepesow)

Magtymgulynyň poeziýasy onuň eziz halkynyň köňül aýnasydyr.

(Mürze Ibragimow)

Magtymguly, Zelili, Mätäji we beýlekiler üçin türkmen ili sag bolsun.
(*N. Grebnew*)

Poeziýa we edebiyat şatlygynyň örän belent gerişleriniň arasynda Magtymgulynyň döredijiliginiň belentligi buýsançly howalanyp dur.
(*Maksim Tank*)

Magtymgulynyň ganatly sözleri bolsa halkyň dilini sadalaşdyryp hem-de baýlaşdyryp halk arasynda ýaşaýar.
(*Ibragim Ýusubow*)

Türkmen edebiyatynyň klassygynyň döredijiliginiň kökleri mähriban topragyň jümmüşine gidýän gadymy we baky gök öwüsýän daragt bilen deňdir.
(*Pawlo Mowçan*)

§ 6. Orfoepik normalar

Ene dilimiz köp stilli ösen milli edebi dilleriň biridir. Ol döwlet dili hökmünde özüniň baş hyzmatyny iki görnüşde: **sözleýiş dili** hem ýazuw dili görnüşlerinde ýerine ýetirýär.

Sözleýiş görnüşiniňem, ýazuw görnüşiniňem hersiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Sözleýiş diliniň aýratynlyklary dil biliminiň **orfoepiýa** bölümünde öwrenilýär. (**Orfo** — dürs, **epiýa** — sözleýiş manysyndaky grek sözleridir).

Bilşimiz ýaly, türkmen dili kyrk töweregi şiwäni özünde jemleýär. Diýmek, şol bir sözün fonetik taýdan tapawutly, dürli hili aýdylyşynyň bolmagy tebigydyr. Orfoepiýada sözlerimiziň aýdylyşyndaky aýratynlyklar, sözleriň fonetik wariantlary öwrenilýär. Sözleşenimizde sözleriň çekimli we çekimsiz seslerinde ýüze çykýan kombinator ses üýtgemeleri bilen baglanyşkly wariantlylyk, alynma sözleriň fonetik taýdan özleşdirilişi düzgünleşdirilýär.

Ene dilimiziň fonetik kanunlaryny göz önünde tutmak bilen fonetik wariantlardan has laýgy saýlanylýp, edebi dilimiziň orfoepik normasy hökmünde teklipl edilýär. Sözleriň, adaç, türkmen şiweleriniň hemmesine, bolmanda, aglabasyna häsiýetli bolan aýdylyşy edebi norma diýlip seçilip alynýar. Orfoepik norma sözleriň edebi dilde aýdylyşynyň

halkymyz tarapyndan ykrar edilen, kanunlaşdyrylan nusgalyk görnüşidir.

Bilim ulgamynyň ähli basgançaklarynda, radioda, telewideniýede, kino-teatrlarda işler edebi diliň orfoepik normalaryna laýyklykda alnyp barylýar. Orfoepik normalary bilmezden, diňe medeniýetli sözlemegi däl, eýsem edebi dilimiziň ýazuw düzgünlerini-de düýpli özleşdirmek mümkin däl. Her bir medeniýetli türkmeniň ösen jemgyýetde orfoepik normalary berjaý etmegi hökmandyr.

Sözleriň dürs aýdylyşy türkmen diliniň orfoepik sözlüğinde görkezilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Edebi diliň sözleýiş görnüşiniň jemgyýetçilik hyzmatyny düşündiriň.
2. Dil biliminiň orfoepiýa bölüminde nähili meseleler öwrenilýär?
3. Orfoepik norma näme? Olary bilmegiň we berjaý etmegiň näme zerurlygy bar?

21-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Sözleriň okalyş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Eneň bilen bir keşigi dartyp git,
Ataň bilen bir ädigi ýyrtyp git.
Olar düýşünde-de buýursa ýumuş,
Zöwwe turup, şo tarapa ýortup git.

Beýik Pyragy dek dyzyňa çöküp
Ýazmaklyk hökman däl. Ýaz daga çykyp!
Ýöne Aýa çykaý — şahyr bolmarsyň
Beýik Pyragynyň üstünden böküp.

Bir ýoldaşym üçin aýaman wagt,
Gözlerimi satyp äberdim bagt.
Emma gözüm satyp kömek edenim
Ertir bir sag boly bermedi mugt.

(Kerim Gurbannepesow)

22-nji gönükme. Teksti okaň, mazmunyny öz sözleriňiz bilen edebi diliň orfoepik normalaryny berjaý edip gürrüň beriň.

Çyn sözüň gudraty

Abdylkadyr Geýnaly sowatly bolmaga irgözinden imrinipdir. Bilim almak üçin ýola şaýlananda käbesi onuň guşagyna kyrk tylla gysdyryp, sargyt edipdir:

— Oglum, ýolda-yzda her hili ýagdaýlara uçramagyň ähtimaldyr. Neneň-niçik halda-da hergiz ýalan sözlemegin!

Kerwen Bagdada ugur alýar. Ýolda galtamanlar argyşçylaryň tyllalaryny alýarlar. Talaňçylaryň biri hyýrsyz nazaryny Geýnala gönükdirip, azmly sorayar:

— Sende näme bar?

— Guşagymda kyrk tylla.

Ol ýaşajyk Geýnalynyň dogruçyllygyna geň galýar:

— Oglum, seni barlamak niýetimiz ýokdy. Sen näme üçin göniňden gelip, dynç baýşy derdesere goýýaň?

— Kyrk tylla üçin ejeme hem-de Alla beren sözümden dänip bilmerin.

Dokuz ýaşly oglanjygyň bu jogabyndan galtamanlar çuňňur oýa batyp, toba gelipdirler. (Gazetden)

23-nji gönükme. Göçürüň, aýdylyşy tapawutly sözleriň aşagyny çyzyň.

Gury sözden palaw bolmaz, ýag bile tüwüsi bolmasa.

Guş görki — per, dost görki — syr.

Göge tüýkürseň, ýüzüňe düşer.

Göwni açygyň, ýoly açyk.

Göwün gözeli söýmez, söýenini söýer.

Göwün sygsa, göwre sygar.

Durna gökde, duzak ýerde.

Jüýjeli towukdan iým artmaz, oglanly öýden — nan.

Köpüň dilegi köl bolar.

Dil bilen orak orsaň, bil agyrmaz.

Batyr söweşde belli, ýüwrük — ýaryşda.

Ýer gaty bolsa öküz öküzden görer.

Gorkagy kowalasaň, batyr bolar.
 Akmagyň aty çykça, ol özüni töre saýar.
 Aja günleri süýji günlere öwürýän sabyrdyr.
 Aýrana gelen tabagyny gizlemez.
 Edebi kimden öwrendiň, bidedepden.
 Ýigidi dostundan tana.
 Ýamandan boýuňy satyn al.
 Bagtyň ýatsa, düýäniň üstünde it ýarar.
 Ata-enäniň göwni ogulda-gyzda, ogul-gyzyň göwni dag bilen düzde.

(Nakyl)

24-nji gönükme. Teksti okaň, onuň edebi diliň sözleýiş görnüşine ýa-da yazuw görnüşine degişlidigini anyklaň. Olaryň tapawudyny aýdyp beriň.

Pukara bolsaň, baý dost gözlemegin, çünki ýoksuly gowy görýän adam ýokdur, aýratyn-da barlylar gowy görýän dälidirler. Dostuňy özüňe bap seçgin, baý bolsaň, barly dost tutunyp bilersiň. Emma dost diýip, adamlara juda bil baglamagyn, ýogsam sen öz işleriňe bil baglap bilmersiň. Eger dostuň bir biderek sebäp bilen senden ýüz öwürse, sen ikilenç ony töweregiňe golaýlaşdyrjak bolup jan etmegin, ol muňa degýän dälidir. Betnebis dostdan gaça durgun, sebäbi onuň dostlugy ýürekden däl-de, gara nebsi üçindir. Bahyl adamlar bilen-ä hiç haçan hem dostlaşmagyn, çünki görripler dostluga ýaraýan dälidirler, çünki görriplik hiç haçan ýürekden çykýan dälidir, onsoň, ýüreginde görriplik bolan dost hem hemişe yzgytsyzdyr we jany ýangynlydyr...

...Ýene bilgin dostlaryň dostlary hem dostlaryňdyr. Eger dostuň seniň duşmanyny ýagşy görse, onuň ýaly dostdan ähtiýaç etgin, ondan habardar bolgun, eger seniň dostuňa başga bir dostuň duşman bolsa, ondan hem ähtiýaçli bolgun. Dost senden sebäpsiz ýere kine etse, dostlugyňdan tama etmegin. Dünýäde ondan aýyply, ondan ýaman adam bolup bilmez. Bilgin, dünýäde aýypsyz adam bolmaz, emma sen sahy, şepagatly bol, çünki sahy, şepagatly adamlarda aýyp azrak bolar. Adamkärçiliksiz, hatyrasyz kişini dost tutmagyn, beýle kişiniň häsiýeti bolmaýar. Munuň ýaly kişileri nan dostlary hataryna goşmak bolar, çünki olar nan dostlaryndandyrlar, ar-namys dosty dälidirler. Ýagşy we ýaman adamy tanagyn, ikisine hem dotluk etgin. Şonda olaryň ikisi hem saňa dostluk bilen garar, kişiniň hajaty diňe dostuna

düşmeýär. Şeýle ýagdaý ýüze çykýar. Şonda kişiniň hajaty zerurlyk sebäpli ýamanlara hem düşýär. Diýmek, bu iki toparyň hem dostlugyny hasyl etdik.

(*Kowusnama*)

§ 7. Çekimli sesleriň orfoepiýasy, olary dürs aýtmagyň medeniýeti

Türkmen diliniň çekimli sesleri san taýdan hem-de akustik-artikulation aýratynlyklary bilen diňe iňlis we rus dillerinden däl, eýsem beýleki türki dillerden hem tapawutlanýar.

Ýazuwda dokuz harp bilen ýazylsa-da, edebi dilimizde many tapawutlandyrmaga ukyply sekiz sany gysga, sekiz sany uzyn aýdylýan **a, a:, o, o:, y, y:, i, i:, ö, ö:, u, u:, ü, ü:, e, ä:** ýaly 16 sany çekimli ses bar. Olaryň uzyn ýa gysga aýdylmagy sözleriň manysyny üýtgedýär. Meselem, **pil** sözüni uzyn çekimli bilen **pi:l** diýip aýtsak, onda Görogly beg ok kär etmeýän duşmanyň, ýagny piliň däl-de, daýhanyň iş guralynyň içinden ok geçiren beýnisi ýuka adam bolup görner. «Duşmanyň peşe bolsa, **pilçe** gör» nakylynyň-da manysyna düşünmeris. «**Piliň** gulagynda uklamak» durnukly söz düzüminiň deregine «**Pi:liň** gulagynda uklamak» diýsek, bolup geçen wakadan habarsyz galmak manysyny bermez.

A:şyk bolmak — yşka düşmek, **aşyk bolmak** — oýnatgy bolmagy aňladýar. **A:ýna** başga, **aýna** — aýnamak başga. **Gurt** iýdi — **Gu:rt** iýdi. Sözlemlerde hem başga başga pikirler aňladylýar.

Türkmen diliniň uzyn **y:, i:, ü:, u:** çekimlileriniň diftonglaşmak meýli bar. **Y:, i:, ü:** seslerinden soň **ý, u:** sesinden soň **w** artdyrylyp, **gyýz** (gyz), **giýje** (gije), **sü:ýji** (süýji), **ýuwurt** (ýurt), **guwry** (gury) ýaly aýdylýar.

Asyl sözleriň diňe birinji bogunlarynda gelyän asyl uzyn çekimlilerden başga sözleşenimizde kombinator uzyn çekimliler hem ýüze çykýar. Soňlary çekimli sesler bilen gutaran **guzy, geçi, ata, düýe...** ýaly atlara birinji we ikinji şahsyň degişlilik goşulmalary, eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşüm goşulmalary goşulanda, olar **guzyým** (guzym), **guzyýnyň** (guzynyň), **guza:** (guza), **guzyýny** (guzyny), **geçým** (geçim), **geçýniň**

(geçiniň), **geçä:** (geçä), **geçiyäni** (geçini), **ata:m** (atam), **ata:nyň** (atanyň), **ata:** (ata), **ata:ny** (atany), **düyä:m** (düyäm), **düyä:niň** (düyäniň), **düyä:** (düyä), **düyä:ni** (düyäni) ýaly aýdylýar.

Çekimlileriň inçe-ýogynlyk taýdan we dodak sazlaşygy-da çekimli seslerimizdäki milli aýratynlyklarymyzdyr. Çekimlileriň hatarlar boýunça sazlaşygy (palatal singarmonizm) has hem güýçli. Şol sebäpli ene dilimizde goşulmalar-da köp wariantly. Olar, köplenç, öňdäki çekimliň inçe we ýogynlygyna görä goşulýarlar. Hatda käbir alynma sözlerem машина — maşyn, пиджак — penjek, ведро — bedre, чайник — çäynek, сатин — setin ýaly palatal singarmonizme eýerdilip özleşdirilipdir.

Dodak sazlaşygynyň gerimi merkezi şiwelerde has giň. Birinji bogunda dodak çekimli bar bolsa, sözün soňky bogunlaryna çenli gysga çekimliler dodaklandyrylyp **orok** (orak), **çörök** (çörek), **oglonlor** (oglanlar), **üzümçülük** (üzümçilik), **guşşuluk** (guşşulyk), **günnölügüm** (gündeligim) ýaly aýdylýar.

Edebi dilimizde akkomodasiýa hadysasy-da güýçli. **W** çekimsizi öňünden gelen gysga çekimlini-de, zyzndan gelen çekimlini-de özüne uýgunlaşdyrýar.

Meselem: saýlow (saýlaw), **ga:wun** (gawun), **jürlöwük** (jürlewük), **şarlowuk** (şarlawuk)...

Türkmen edebi dilinde gysga çekimlileriň söz ortasyndan düşürilip aýdylýşy has hem giň ýaýran hadysa.

Soňlary çekimsiz seslere gutaran iki bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimli düşürilip aýdylýar.

Meselem: deňiz — deňzi, kömür — kömri, kümüş — kümşi, göwüs — göwsi, göwün — göwni.

Diňe soňlary **z, l, n, r, s, ş** sesleri bilen gutaran sözlere däl, hatda dymyk **k, t** seslerine, beýleki çekimsizlere gutaran sözlere-de çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimli düşürilip aýdylýar.

Meselem: howut — howdy, **beýik** — beýge, **keýik** — keýge, **gaýyk** — gaýga, **söwüt** — söwdi, **ýigit** — ýigdi, **çigit** — çigdi, **ýelim** — ýelme ...

Käbir sözlerde çekimli sesleriň artdyrylyp aýdylyşyna-da duş gelinýär.

Meselem: **kulup** (klub), **yşka:p** (şkaf), **ysport** (sport), **wagyt** (wagt), **köşük** (köşk), **howup**, (howp), **aýyt** (aýt), **ünüs** (üns).

Köplenç, **r**, **l**, **n** sesleri bilen başlanýan sözlerde çekimli ses artdyrylyp, **yrysgal** (rysgal), **ora:za** (roza), **orus** (rus), **ylaýyk** (laýyk), **iner** (ner), **enar** (nar)... ýaly aýdylýar.

Görşümüz ýaly, çekimlileriň aýdylyş normasynyň bozulmagy pikiriniň ýoýulmagyna getirýär, täsirliiligini peseldýär, bolmanda, sözleşiniň medeniýetine zeper ýetirýär. Orfoepik normalaryň bozulmagyna tekst okalanda, aýratynam, radio we telegepleşiklerinde ýol berilmesizdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Edebi dilimiziň çekimli seslerindäki milli aýratynlyklarymyzy bilmeginiň näme zerurlygy bar?
2. Çekimli sesleriň orfoepiýasy diýip nämä düşüňärsiňiz?
3. Çekimli sesleriň dürs aýdylyşyny berjaý etmegiň ähmiýetini düşündiriň.

25-nji gönükme. Teksti orfoepik normalary berjaý edip okaň, çekimli sesleriniň okalyşy tapawutlanýan sözleri saýlap göçüriň.

Taryha ser salsaň, türkmeniň bedewi onuň ýakyn ýoldaşy, syrdaşy, köňül küýsegi, bagry badaşan wepaly dosty, söweş günü daýanjy bolupdyr.

Türkmeniň nesilden-nesle geçip gelýän agras hem asylyly, agramly hem asuda, Garagum çöli ýaly giň, gözəl sährasy deý kalby päk hem arassa, edermen hem gaýduwsyz häsiýetleri onuň gyr atyna-da mahsus. Çünki türkmen asyrlaryň dowamynda öz gyr atyny terbiýeläp, kämil derejähä ýetiripdir, oňa inçe söweş tilsimlerini öwredipdir. Şeýlelikde, onuň häsiýetleri öz wepadar bedewine-de geçipdir. Ýowuz günde ýaralanan türkmen gerçegini onuň bedewi hiç mahal ýalňyz galdyrmadyr. Onuň daşynda hozanak bolup, tumşugy bilen eýesini ysgasa, aýagy bilen ýer gazapdyr, söweş günü wepat bolan gerçeğiň başujuny saklap, ençeme wagtlaп kişnäpdir, başyny aşak egip, ynsan kimin gözýaş döküpdir. Muňa taryhyň sahypalary şaýat. Bu wepadarlygyň çürbaşy, iň belent nusgasy dälmi näme? Türkmen bedewi mydama özüniň duýgurlygy, hüşgärligi, aňlylygy,

eýesine wepadarlygy bilen tapawutlanypdyr, öňe saýlanypdyr. Şonuň üçin hem türkmen öz bedewine maşgala agzasy hökmünde seredip gelipdir.

Türkmen öz bedewini toý gününde ýoldaş, ýowuz günde syrdaş edinipdir.

(Žurnaldan)

26-njy gönükme. Labyzly okaň we çekimli sesleriň dürs okalyşyny aýdyp beriň, olary okalyşy ýaly edip göçüriň.

Ýamanyň ýanynda duýuljak bolma,
 Ýagşyň garşysyna goýuljak bolma.
 Ýalan sözläp öwrüläýme ýelege,
 Hem dogry gepleýän oýunjak bolma.

(A. Annadurdy)

Ýürege girmezmiş ýüregin aýan,
 Ýürek aýan — bermez iline peýan.
 (Gapdalyňda barka bir tebip aýal —
 Ýürek işlär.
 Ýalňyz syrdaşyň besdir)

Rubagy diýmeklik — ýer çörek diýmek.
 Dört ýylda bişirdim kyrk sany çörek.
 Ony bişirmek hem hyllalla weli,
 Çeýnäp iýmegi-de başarmak gerek.

Görejiň içinden ýüregňi görer,
 Halal, haram iýen çöregňi görer.
 Garaz, özi üçin geregni görer
 Şahyryň gözi.

Şahyrlyk bir jaňly kerwen,
 Ýolda diňlen, öýde diňlen!
 Diňlenmeseň, ýene derrew
 Çep gulakly pile çykgyň!...

(K. Gurbannepesow)

Gyş gelende agarsaň-da azajyk,
 Ýaz gelende juwan ýene, topragym.
 Ýaşa sen ýaz ýaly ýüregi açyk,

Ýaz ýaly mähriban, ene topragym.
Al-ýaşyl geýinen, sona topragym.

Ak çörek, gara çörek, mele çörek çörekdir,
Hemmesi deň mukaddes, hemmesi deň gerekdir.
Hemmesine deň hormat, deň hem sarpa gerekdir,
Bu sarpany tutmadygyň ýüregi bet ýürekdir.

Söwer oglum, Akmyrat, seniň ýüregiň päkdir,
Sen hiç wagt çöregiň owuntygyn dökmersiň,
Biziň beýik döwletde çörek gaýgysy ýokdur,
Şonda-da sen hiç mahal nana kemter bakmarsyň.

(G. Seýitliýew)

27-nji gönükme. Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden gysga çekimlileriň düşürilip áydylyşyna degişli 20 sany mysal tapyp, olary sözlükde berlişi ýaly edip depderiňize göçüriň.

28-nji gönükme. Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden çekimlileriň dodak sazlaşygyna we sesleriň artdyrylyp áydylyşyna degişli sözleriň hersinden on sany mysal tapyp, depderiňize okalyşy ýaly edip göçüriň.

§ 8. Çekimsiz sesleriň orfoepiýasy, olary dürs aýtmagyň medeniýeti

Edebi dilimizde çekimsiz sesleriň áydylyşynda hem özboluşly aýratynlyklar bar. Meselem, dilujy **s, z** sesleriniň apikal áydylyşy taýdan ol beýleki dillerden düýpli tapawutlanýar.

Zarply **b** çekimsizi-de iki çekiminiň arasynda we sonorlylar bilen ýanaşyk gelende **o:ba** (oba), **ba: a** (baba), **kebelek** (kebelek), **bilbil** (bilbil) ... sözlerindäki ýaly mydama süýkeş áydylýar.

Söz başynda dymyk çekimsizleriň açyklamak meýli güýçli. Şoňa görä **kant**//gant, **kelin**//gelin, **takmak**// dakmak, **tykmak**//dykmak, **tört**//dört, **pyçgy**//byçgy, **çylka**//jylka ... ýaly iki hili áydylýan sözleriň häzirki edebi dilimizde norma hökmünde, köplenç, açyk çekimsizler bilen áydylýan warianty alynýar.

Sözün ahyrynda açyk çekimsizlerden **b, d, j** sesleriniň gelmeği türkmen diline häsiýetli däl. Şoňa görä soňlary agzalan çekimsizler bilen gutaran alynma sözler dymyk çekimsizler bilen **kulup** (klub), **zawot** (zawod), **tä:ç** (täj) ýaly aýdylýar.

Edebi dilimizde assimilýasiýa hadysasy-da örän güýçli. Söz ortasynda iki bognuň sepgidinde ýanaşyk gelen **ld, nd, zd, ts** ýaly çekimsizler artikulyýasiýa taýdan goşulyşyp, bir ses ýaly bolup aýdylýarlar.

Meselem: **mennen** (menden), **bessir** (besdir), **sössoňy** (sözsoňy), **üssünnen** (üstünden), **ýyllyz** (ýyldyz), **i:şşi** (işçi), **aççylyk** (atçylyk)...

Soňlary zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran köp bogunly, şeýle hem çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ýa-da sonorly **ý, r** sesleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, agzalan dymyk çekimsizler **g, b, d, j** seslerine öwrülip-açyklaşdyrylyp aýdylýarlar.

Meselem: **telpek-telpegim**, **áyak-áýagym**, **kitap-kitaby**, **polat-polady**, **agaç-agajyň**...

Häzirki edebi dilde sözlerden **r, l, n** sesleriniň düşürilip, **oglonloň** (oglanlaryň), **gyzlammyz** (gyzlarymyz), **alýa:s** (alýarys), **barýa** (barýar), **ge:r** (geler), **meň** (meniň) ... ýaly aýtmak meýli güýçlenýär.

Soňlary iki çekimsiz bilen gutaran alynma sözlerden hem, köplenç, soňky çekimsiz ses taşlanylýp aýdylýar.

Meselem: **do:sluk** (dostluk), **turis** (turist), **ýuris** (ýurist)...

Söz ortasynda iki çekimli ses ýanaşyk gelen alynma sözlerde bolsa iki çekimliniň aralygyndan **ý, w** ... çekimsizleri artdyrylyp **biýedep** (biedep), **poýema** (poema), **teýatyr** (teatr), **radiýo** (radio), **kakawo** (kakao) ýaly aýdylýar.

Medeniýetli sözleýiş çekimsiz sesleriň-de orfoepik norma laýyklykda dürs aýdylmagyny talap edýär. Aýratynam, tekst okalanda, radio-telegepleşiklerinde orfoepik normalaryň berjaý edilmegi hökmandyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ene dilimiziň çekimsiz seslerindäki milli aýratynlyklarymyzy bilýärsiňizmi?
2. Çekimsiz sesleriň dürs aýdylyşyny berjaý etmegiň näme zerurlygy bar?

29-njy gönükme. Göçüriň. Çekimsiz sesleriniň okalyşy tapawutly sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň dürs okalyşyny düşündiriň.

Hasaply dost uzak gider.
 Berimsiz baýlara barandan, keremli daglara bar.
 Ir turan işinden dynar.
 Açlyk zaryn çekmedik, dokluk gadyryny nä bilsin.
 Akylla bir söz besdir, akmaga müň söz hebesdir.
 Bugdaýy hakdan dile, jöweni dersden dile.
 Ene — käbe, ata — kybla.
 Gaz uçsa, garga gonar.

(Nakyllar)

Ene ýüregi dek ýürek tapylmaz,
 Enäniň ýüregi gülden näzikdir.
 Enäniň hiç erbet arzuwy bolmaz,
 Arzuwy abatlyk hem-de saglykdyr.

(G. Seyitliýew)

30-njy gönükme. Teksti orfoepik normalary, intonasiýany we pauzany berjaý edip, labyzly okaň. Çekimsiz seslerinde fonetik özgeriş bolan sözleri saýlap göçüriň. Ol sözleriň dürs okalyşyny düşündiriň.

1. Onuň bilen indiki deňiz syýahatyna gitmäge we ondan gaçmaga umyt edýärdim. 2. Dostlary bilen aw etjekdikleri sebäpli, gaýygyň içine üç sany tüpeňem saldyk. 3. Soňra on ýa-da on iki günläp günorta tarapa ýüzdük. 4. Biz täze dostlarymyzy goýup gaýtdyk we on bir günläp ýaşyl burun adalaryna tarap ýüzdük. 5. Olar menden özüm barada soradylar. 6. Bir gün menem seniň duçar bolan kynçylyklaryňa duçar bolmagym mümkin. 7. Ikinji gezegem güýçli tupan turdy-da, bizi ugrumyzdan daşlaşdyrды.

(D. Defo)

31-nji gönükme. Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden çekimsiz sesleriň sazlaşygyna (assimilýasiýa) degişli 15 sany mysal tapyp depderiňize ýazyň. Olaryň dürs aýdylyşyny düşündiriň.

32-nji gönükme. Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden süýkeş **b** hemde dilardy süýkeş **g** sesleriniň hersiniň ulanylyşyna degişli 10 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň we bu çekimsizleriň haýsy ýagdaýda süýkeş aýdylýandygyny düşündiriň.

§ 9. Fonetik serişdeleriň ulanylyş medeniýeti

Sözleýiş dili ýazuw dilinden has baý, has kämil, onuň oý-pikir, duýgy aňlatmak mümkinçilikleri köp. Suratkeş ter gülleriň, ir-iýmişleriň suratyny aňrybaş ussatlyk bilen çekse-de, suratdan gülüň ysy gelmeýär, miweleriň terligi duýulmaýar. Ýazuw dili-de suratkeşiň suraty ýaly sözleýiş diliniň şekilidir. Ýazuw hernäçe kämil bolsa-da, ol sözleýiş dilinden ejiz gelýär. Söz basymy, jümle basymy, intonasiýa, pauza ýaly fonetik serişdeler sözleýiş diline harplar we dyngy belgiler arkaly aňladyp bolmaýan her hili many öwürşginlerini aňlatmaga mümkinçilik berýär.

Fonetik serişdeleri peýdalanmak arkaly sözleýän adam aýdylýan habara özüniň buýsanjyny, begenjini, gynanjyny, ynamyny, şübhesini, razylygyny, närazylygyny, mahlasý, öz garaýyşlaryny-da girizýär.

A-ýak-gap (aýakgap), **gün-do-gar** (gündogar), **dep-der** (depder), **O-raz-gel-di** (Orazgeldi) ... ýaly sözlerde basym bogunlary birleşdirip, fonetik söze öwürýär.

Söz basymy sözleriň manylaryny tapawutlandyrmak hyzmatyny-da ýerine ýetirýär.

Meselem: *düzgün* — *düzgün*, *ýangyn* — *ýangyn*, *düzme* — *düzme*, *seçme* — *seçme* ... Bu mysallaryň soňky bogny basymly aýdylýanlary — atlar, birinji bogny basymly aýdylýan sözler bolsa işliklerdir. Basymy öz üstüne geçirmeýän goşulmalar onçakly köp däl.

Türkmen dilinde söz basymy, adaçça, sözleriň soňky bogunlaryna düşýär. Soňky bognuň basylyp aýdylmagy bilen şol sözüň tamamlanandygy duýdurýlýar. Ony gulak arkaly duýýarys, ýazuwda bolsa ol sözleriň arasynda boş ýer galdyrylyp, göz arkaly kesgitlenilýär.

Her jümlede diňe ýekeje söz nygtalýar. Nygtalýan sözi jümledäki beýleki sözlerden tapawutlandyrmak üçin şol söze basym berlip aýdylýar.

Meselem: *Men şu gün kitaphana gitjek.* Basymly aýdylany üçin bu sözlemde meniň gitjekdigim nygtalýar.

Men şu gün kitaphana gitjek. Bu sözlemde şu gün gitjekdigim nygtalýar.

Men şu gün kitaphana gitjek. Bu sözlemde basymyň kömegi bilen meniň kitaphana gitjekdigim nygtalýar.

Basymyň bu görnüşine dil biliminde jümle (fraz) basymy diýilýär. Ýazuw dilinde fraza basymy düşýän söz, adaç, habaryň oň ýanyndan getirilýär.

Zeliliniň: «**Nadan** myhman görse, diýer: «Öýüm ýok» setirinde myhman görse, nadanyň «öýüm ýok» diýşi bilen onuň garasöýmezligi nygtalýar.

Magtymgulynyň:

Item arryklygyn gurda bildirmez,
Elbetde, duşmana syýasat ýagşy —

setirlerini dürli hili okamak mümkin. It bilen gurt duşman, ownuk bölekler, adaç, nygtalýan söze goşulýar. Bu setirlerde itiňem öz ejizligini gurda bildirmeyändigini, duşmana syr bermeli däldigi nygtalýar.

Ýazuw dilinde sözlemiň habar, sorag, ýüzlenme sözlemdegi dyngy belgiler arkaly kesgitlenilse, sözleşenimizde olar aýdylyş intonasiýasyna görä gulak arkaly aňlanylýar.

Jogap talap etmeyän sorag-ýüzlenme sözlemleri-de özboluşly intonasiýa bilen aýdylýar.

Meselem:

Heý, dünýäde didardan
Doýan barmy, ýaranlar?!

Ýalançyda kim bar ölmez?!

(*Magtymguly*)

Başganyň sözüdür ýüztutma sözler hem aýdylyş intonasiýasy taýdan tapawutlanýarlar.

Akylly bol ataň ýaly, akmak bolma!
Akylly bol, ataň ýaly akmak bolma!

Sen, ogry adam dälsiň!
Sen ogry, adam dälsiň!

Bu mysallar pazanyň (säginmäniň) hem sözlemiň manysyna täsiriniň uludygyny görkezýär.

Söz basymy, jümle basymy, intonasiýa, pauza ýaly fonetik serişdeleriň ulanylyşynda edebi normalaryň berjaý edilmegi hem sözleýiş medeniýetiniň möhüm meseleleridir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Söz basymyna, jümle basymyna, intonasiýa, pauza näme üçin fonetik serişdeler diýilýär?
2. Fonetik serişdeleriň ýerine ýetirýän hyzmatyny we ähmiýetini düşündiriň.

33-nji gönükmä. Key Kowsuň ogluna beren wesýetini göçüriň. Labyzly okaň. Jümle basymy düşýän sözleriň aşagyny çyzyň.

Eý, balam, akyl esasyndan bilginki, ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly ata-enedir. Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardy. Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir.

Eý, balam, ata-enäni ynjytma, göwnüni ýykma. Olaryň kalbyny päk saklamaga çalyş, sen ata-enäniň hakyna din nukdaý-nazaryndan hormat goýmasañ-da, akyl-huşuna, ynsanperwerligine hormat goý, ata-ene seni jandil bilen perweriş edip ösdürdiler. Eger sen olara degişli hata işi etseň, sen hiç haçan ýagşylyk ýüzüni görmersiň, ýamanlyga sezewar bolarsyň, çünki her kişi ata-enesiniň ýagşylygyny bilmese, başga biriniň ýagşylygyna hem baha berip bilmez. Eger özüňden öneniň hem saňa hormat goýmagyny isleseň, onda sen hem ata-eneň hormat goý, çünki sen ata-eneň hormatyna näme iş etseň, özüňden öneniň saňa şonuň ýaly hyzmat eder.

(«Kowusnama»)

34-nji gönükmä. Göçüriň. Edebi normalary berjaý edip okaň we fonetik serişdeleriň hyzmatyny aýdyp beriň.

Lukman Hekim agyr syrkawlap ýatanda, ony soramaga gelen bir bende: «Lukman, sen dünýeden gaýdaňsoň, biz näme ederis?» diýip sorapdyr. Ol öýüniň gapysynda duran düýesine tarap elini salgap: «Weýis babanyň düýesiniň töwereginde boluberiň. Şol siziň köp keselleriňize em bolup biler» diýipdir.

(Žurnaldan)

35-nji gönükme. Göçüriň. Dyngy belgileriň hyzmatyny düşündiriň.

Goňşy

...Goňşyňa-golamyňa iňňän uly hormat goýgun! Goňşuçylyk haky diýen bir dessur bardyr. Goňşyň toýuna, ýasyna barmak edil doganyňka baran ýaly borjuňdyr. Onsoňam uzakdaky garyndaşyňdan golaýyňdaky goňşy gowudyr. Käwagt goňşyňa dileg salsaň, olam bilmese öýke etmegin. Ýassykdaşyň göwün edäýjek bolsa-da: «Goňşyňa dilegim düşdi, berse-de goňşym, bermese-de goňşym» diýgin. Dostuňa bereniňi soramagyn, goňşyňa bereniňi agzamagyn. «Git okaram, gel okaram, gitmeseň-gelmeseň iki arada döwül okaram» diýlip, iňňän jaý aýdylandyr. «Goňşyňy gozgasaň göçer» diýlibem aýdylandyr. Garaz, aýrylmaz goňşa, unutgysyz söz diýmeli dälidir. «Kilim satsaňam, goňşyňa satgyn, bir çetinde özüň oturarsyň» diýip, ýaşulularyň biri enaýy hekaýat aýtdy.

Bir bendäniň başyna uly iş düşýär. Oňa esli pul gerek bolýar. Dogan-garyndaşa dileg salýar — bitmeýär. Onsoň goňşularyna ýüzem tutmaýar-da, «Jaýymy satjak!» diýip, ile jar edýär.

Ilçilikdä. Hyrydar derrew tapylýar. Ol jaýyny iki esse gymmat bahalaýar.

— A-how, bende, iller köşk ýaly jaýyny ýüz teňne baňalaýar, sen näme nyrhdan çykýaň, şonça ýok öýüňi iki ýüz teňne bahalaýaň? — diýip sorayarlar.

— Goňşym gowy, goňşym. Meňki ýaly goňşyny hiç ýerden tapmarsyňyz. «Jaý alma-da, goňşy al» diýlenidir, gardaş — diýip, ýüzüni kese-kese sowýan bolarly.

Muny eşiden goňşusy, abraýynyň beýle belende galanyňa begenjine derrew gelipdir-de:

— Goňşy, meni sylanyňa sag bol, ýöne jaýyňy satmaweri, näçe teňne gerek bolsa, men karz bereýin — diýenmiş.

Goňşuçylyk barada paýhasly nakyllaram näçe diýseň bar:

Goňsyň gowy bolsa, kel gyzyň güle çykar, goňsyň erbet bolsa, gül gyzyň kele çykar.

Dişin agyrsa, çek gutul,

Goňsyň azar berse, göç gutul.

Alladan goňsyň iki sygyrly bolanyny dile, senem bir sygyrly bolarsyň.

36-ıjy gönükme. Teksti edebi dilimiziň orfoepik normalaryny berjaý edip labyzly okaň. Orfoepik normalary berjaý etmegiň ähmiýetini aýdyp beriň.

Eşidipdim, Sokraty öldürmek üçin alyp barýarkalar, oňa: «Butparaz bol» diýip aýdypdyrlar. Ol: «Beýle sözi aýtmakdan dilini çekiň. Men hiç wagt bu işi etmerin» diýipdir. Ony öldürmek üçin alyp barýanlaryň ýany bilen onuň şägirtlerinden hem birnäçeleri barýar ekeni. Olar aglap: «Eý, ussat, indi ölümiňizi boýnuňyza alypsyňyz, sizi haýsy ýere jaýlaly, aýdyň» diýip sorapdyrlar. Sokrat ýylgyryp: «Haýsy ýeri göwnüňiz islese, şol ýere jaýlaň, ýagny meniň jesedim nirede gömülse, meniň süňklerim hem şol ýerde bolar. Meni ýatlasaňyz bolýar!» diýipdir.

(«Kowusnama»)

§ 10. Orfografik normalar

Dürs ýazuw düzgünleriniň jemine orfografiýa (grekçe **orfo** — dürs, **grafiýa** — ýazýaryn) diýilýär. Dil biliminiň orfografiýa bölümünde milletiň edebi diliniň, ýagny onuň diliniň çeper, ylmy, syýasy edebiýatlar, resminamalar ýazylýan görnüşlerinde sözleriň ýazylyşy bilen baglanyşkly meseleler öwrenilýär, ýazuw düzgünleri anyklanylýar. Sözleriň şol diliň ösüşindäki fonetik kanunlara laýyk gelýän, şiweleriniň hemmesinde, bolmanda, aglabasynda meňzeş ulanylýan wariantlary edebi norma hökmünde teklipl edilýär. Edebi normalar lingwistik gurultaýda kabul edilýär. Hemmeler tarapyndan makullanylýp kanunlaşdyrylan ýazuw kadalaryny her bir medeniýetli raýatyň gysarnyksyz berjaý etmegi hökmandyr. Bu — ýazuw diliniň esasy talaby. Ýazuw normalary ýazylýan eserlere hemmeleriň, geljekki nesilleriň-de okap düşünmeklerini üpjün edýär.

Edebi dil, edebi normalar — taryhy kategoriýa, beýik söz ussatlarynyň ýüzlerçe nesliniň zähmetiniň miwesi.

Ata-babalarymyzyň oguz, uýgur, arap, latyn, krill ... elipbiýlerinden peýdalanandyklaryny bilýäris. Orfografiýa grafika bilen aýrylmaz baglanyşykly bolýar. Ýazuw düzgünleri-de döwrüň talabyna görä, haýsy elipbiýde ýazýandygymyza görä üýtgeýär, kämilleşýär. Häzirki türkmen edebi diliniň ýazuw kadalary Türkmenistanyň Ikinji lingwistik gurultayynda (1954-ý.) kabul edilipdir. Onda baş harplaryň, asyl we ýasama, goşma, tirkeş düýp sözleriň, goşulmalaryň we ownuk bölekleriň ýazuw düzgünleri, söz bölekleriniň setirden setire geçirilişi, dyngy belgileriň ulanylyşy kadalaşdyrylypdyr.

Orfografik normalar orta mekdeplerde türkmen dili sapaklarynda öwredilýär, şu ders boýunça okuw kitaplarynda düşündirilýär. Sözleriň dürs ýazylyşy bolsa türkmen diliniň orfografik sözlüginde ýazylyp görkezilýär.

Baş harplaryň ýazuw düzgüni. Häzirki türkmen elipbiýinde 30 sany baş harp, 30 sany setir harp bar. Baş harplar ýazuwda, esasan, has atlary tapawutlandyrmak üçin ulanylýar.

1. Adam atlarynyň, familiýalarynyň, olaryň ýerine ulanylanda lakamlarynyň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *Rahman, Gylyç, Berdiýew, Amanow, Pyragy, Zelili, Mätäji.*

2. Haýwanlara (atlara, itlere) dakylan atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *Ýolbars, Alabaý, Akbilek.*

3. Geografik atlaryň, şäherleriň, köçeleriň atlarynyň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *Daşkent şäheri, Dörtgül etraby.*

4. Planetalaryň atlarynyň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *Aý, Gün, Mars, Demirgazyk ýylдызы.*

5. Ýokary döwlet edaralarynyň, guramalaryň atlaryny bildirýän sözleriň hemmesiniň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar. Sözleriň ilki seslerinden düzülen atlaryň hemme harplary baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *GDA, BMG, GDU.*

6. Baýramlaryň, taryhy seneleriň atlaryny bildirýän sözleriň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar. *Täze ýyl, Nowruz baýramy, Bilimler günü.*

7. Ministrlikleriň, orden-medallaryň, okuw jaýlarynyň, gazet-žurnallaryň, eserleriň atlarynyň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: *Bilim ministrligi, Garagalpak döwlet uniwersiteti, «Mekan» gazetini, «Kast etme» romany.*

Has atlardan başga-da sözlemleriň we goşgularyň her setiriniň ilki harpyny baş harp bilen ýazmak kadalaşdyrylypdyr.

Stilistik maksatlar bilen hormat bildirilip, **Watan, Prezident, Siz** ýaly käbir sözleriň ilki harpyny baş harp bilen ýazmaga ýol berilýär.

Soraqlar we ýumuşlar:

1. Orfografik norma näme?
2. Orfografik normalary berjaý etmegiň näme zerurlygy bar?
3. Häzirki edebi dilimiziň orfografik normalary haçan kabul edildi?
4. Baş harplaryň ýazylýan ýerlerini aýdyp beriň.

37-nji gönükme. Göçüriň. Orfografik kadalaryň berjaý edilişini öwreniň.

Nowruz — in gadymy baýramlaryň biri bolup, ol ýazyna gije-gündiziň deňleşýän wagtynda, ýagny mart aýynyň 21—22-sine bellenýär. Nowruz (parsça — «Täze gün») Gün hasaby boýunça pars we türki halklaryň täze ýyl baýramçylygydyr. Türkmenlerde Nowruz — Täze gün täze lybasly garşylanýar. Nowruz günü saçakda näçe köp tagam goýulsa, bu ýylyň hem şonça bereketli geljekdigine ynanylýar. Gelin-gyzlar Nowruz günü adat bolan «Äşe-Patmanyň nahary» diýlip tanalýan semeni taýýarlaýarlar. Semeni bugdaý maýsasyndan taýýarlanylýpdyr. Bu bolsa täze ýaşayşy, diriligi aňladypdyr. Nowruzda hökmany suratda palaw we nowruz köjesi hem taýýarlanylýpdyr. Baýram gijesi maşgalanyň ähli agzasy saçagyň başynda bolmaly. Eger şeýle edilse, maşgalada agzybirlilik höküm sürer, hiç kim maşgala ojaýyndan uzaklaşmaz diýen ynanç bar.

2010-njy ýylyň 19-njy fewralynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasynda «Dünyäniň medeniýeti» gününüň 49-njy düzgüniniň çäklerinde konsensium tarapyndan «Halkara Nowruz günü» atly rezolýusiýa kabul edildi. Rezolýusiýanyň tekstine laýyklykda BMG-niň Baş Assambleýasy: 21-nji marty Halkara Nowruz günü diýip ykrar edýär.

Her ýylda halkara Nowruz baýramy biziň Özbegistan döwletimizde uly dabara bilen bellenip geçilýär.

38-nji gönükme. Göçürin, baş harp bilen ýazylan sözleriň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Gurbannazar Ezizowýň «Saýlanan eserlerini» çap etmek ideýasy, elbetde, poeziýa muşdaklarynyň kalbynda bar zat.

Kitabyň özeni edilip, Atamyrat Atabaýew bilen Annaberdi Agabaýew tarapyndan düzülen «Serpaý», soňra «Serpaý» esas edilip alnyp, birnäçe täze eserler girizilip çap edilen, H. Ezizowa tarapyndan taýýarlanan «Serdarym» kitaplary alyndy.

Kitabyň göwrümi çäkli bolanlygy üçin, «Saýlanan eserlere» şahyryň döreden ähli eserleri girmedí. Üstesine-de eserleriň saýlanan bolmalydygyny nazara alyp, Gurbannazaryň döredijilik ýüzüni görkezýändir hasap eden eserlerimizi saýladyk. Şahyryň käbir goşgulary syýasy äheñleri sebäpli galdyryldy. Çagalar üçin ýazan eserleri girizilmedi. Şeýle hem heniz tamamlanmadyk käbir eserlerinden nusgalar alynmady. Gurbannazar Ezizowýň döredijilik gadamlary bildirer ýaly, käbir irki goşgulary we eksperiment üçin ýazan, goşgularynam kitaba goşduk.

39-njy gönükme. Teksti orfoepik normalary berjaý edip labyzly okaň. Soňra okalyşyndan ýazylyşy tapawutly sözleri saýlap göçürin, olaryň ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Iň howply zat

Sanjar köşgüň ähli akyldarlaryny jemläp, olardan dünýädäki iň howply zadyň nämedigini sorapdyr. Dürli ugurlardan sowatly, ylym ýüki ýetik ulamalar, sözi täsirli suhangöý şahyrlar, kätipler bu mejlise ýygnanan eken. Soltan Sanjar şahyr Muezziniň pikirini sorapdyr. «Dünýäde howply zatlar kän, emma iň howply zat ýalňyş aýdylan ýa-da ýalňyş ýazylan sözdür. «Bijay söz baş alar» diýilýär. Ýerini bilip sözlemeseň ýa-da ýalňyş bir jümläni dile alsañ, janyň howp astyna düşer, bir jan kösener. Eger-de kitapda, depderde haýsydyr bir sözi ýa-da sözlemi ýalňyş ýazsaň, onda şony okaýan birnäçe adam kösener. Ýalňyş ýazylan ýekeje söz durmuşyň akymyny düýbünden başga tarapa hem öwrüp biler. Hut şonuň üçinem men-ä ýalňyş sözden howply başga bir zat bardyr öýdemok» diýipdir. Soltan Sanjar Muezziniň sözlerini has ileri tutupdyr.

(R. Gylyjow)

40-njy gönükme. Pähimleri depderiňize göçüriň. Orfografik normalaryň berjaý edilmeginiň ähmiýetini düşündiriň.

Ylym gulpdur, sorag onuň açarydyr.

Ylym ýalňyzlykda ýoldaşdyr.

Ylym ýalňyz çagyň syrdaşdyr.

Ylym dostlaryň ýanynda bezegdir.

Ylym bagtly bendelere berler.

Ylym öwrenmeklik gowulykdyr.

Ylym mysapyrlykda dostdur.

Ylym duşmanlara garşy ýaragdyr.

Ylym eýelerine deňizdäki ähli balyklar, guşlar, suw we gury ýer jan-darlary, öý haýwanlary baş eger.

Ylym ýolbeletdir, beýleki işler hem oňa tabyndyr.

Geplemek ylmyň oýalygydyr, dymmak — ylmyň uklamagydyr.

Ylym adamlary erbetliklerden iň gowy goraýan bir atadyr.

Bilim kyndyr, sowatsyzlyk bolsa, ondanam kyndyr.

(Mahmyt Zamaňşarynyň «Ýagşyzadalaryň baňary» atly kltabyndan)

§ 11. Düýp sözlerde we goşulmalarda çekimli sesleriň ýazuw düzgüni, olary berjaý etmegiň medeniýeti

Dil jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryna hyzmat edýär. Täze türkmen elipbiýine geçilmegi bolsa ene dilimiziň ses ulgamynyň aýratynlyklarynyň ýazuwda berlişini, orfografiýanyň esasy düzgünlerini oňat özleşdirmek, orfografik normalary gyşarnyksyz berjaý etmek zerurlygyny ýüze çykardy. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda kabul edilen orfografik normalarymyza, esasan, fonematik hem-de morfologik ýörelgeler esas edilip alnypdyr.

Fonematik ýörelgä görä her bir fonema elipbiýiň bir harpy bilen ýazylýar. Bu — ýazuw dilleriniň ählisi üçin umumy kada. Fonematik ýörelgede kombinator ses üýtgemeleri netijesinde çekimli we çekimsiz seslerde ýüze çykýan fonetik wariantlar hasaba alynmaýar.

Meselem: orok, çörök, o:bo, ba:ba, bilbil... ýaly aýdylýan sözler, aýdylyşy ýaly däl-de, fonemalar boýunça *orak, çörek, oba, baba, bilbil*... ýaly ýazylýar.

Morfologik ýörelgä görä asyl we affiksaly morfemalaryň (asyl sözleriň we goşulmalaryň) asly saklanyp ýazylýar. Sözleşenimizde ýüze çykýan wariantlar hasaba alynmaýar.

Meselem, *ýannak, ýyllyz, işsek, usşok, ýazzyk* ... ýaly aýdylsalar-da, olar *ýandak, ýyldyz, içjek, uçjak, ýazdyk* ... ýaly ýazylýarlar. Morfologik ýörelge haýsy şiwäniň wekiliniň niredede we näçe ýyldan soň okasa-da, morfemalar boýunça sözleriň manylaryna dogry düşünmeklerini üpjün edýänligi bilen amatlydyr. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda morfologik birlikleriň, ýagny sözleriň we goşulmalaryň ýazuw düzgünlerine ýörite seredilmegi de hut şonuň üçindir.

Türkmen diliniň çekimli sesleriniň ýazuw düzgünlerini kadalaşdyrmak üçin olar uzyn, gysga, giň, dar, inçe, ýogyn, dodaklanan we dodaklanmadyk çekimliler ýaly toparlara bölünip öwrenilýär.

Türkmen elipbiýinde uzyn çekimli fonemalary aňladýan aýratyn harplar ýok. Uzyn *y, i* sesleri bilen **miýwe, iýnçe, gyýz, gyýbat** ýaly aýdylýan sözler **miwe, inçe, gyz, gybat** ýaly ýazylýar. Uzyn *ü* sesi ýazuwda hemme ýagdaýda zyzndan *ý* sesini artdyrmak arkaly bildirilýär.

Meselem: *güýz, süýt, çüý, tüý.*

Uzyn *u* sesinden soň *w* sesi artdyrylyp, **suwgun, suwrat, ýuwurt, duwşmak** ýaly aýdylýan sözler **sugun, surat, ýurt, duşmak** ýaly ýazylýar.

Gysga aýdylýan dar çekimlileriň ýazuw düzgüni hakda Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda şeýle kadalar kabul edilipdir:

Ilki bogny açyk we çekimlileri gysga aýdylýan, soňy *z, l, n, r, s, ş* seslerine gutarýan iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler özlerinden öň *z, d* seslerinden başga açyk çekimsiz gelende düşürilip ýazylmaly.

Meselem: *agyz — agzy, ogul — ogly, goýun — goýny, bogun — bogny, görün — görner, uruş — urşy, towus — towsar, köwüş — köwşi, döwür — döwri.*

Soňlary *-ýyş / -ýiş* bilen gutaran sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, *-ýyş / -ýiş* goşulmasyndan *y, i* sesleri düşürilip ýazylmaly.

Meselem: *ýaşayyş — yaşayşy, gepleýiş — gepleýşi.*

Aňry, bäri, ýokary, ileri ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylmaly.

Meselem: *ýokarky, ilerki, bärde, ilerlemek, ýokarsy, ýokarrak, aňyrsy.*

Wagt, halk, nyrh, köşk, üns ... ýaly sözlerde ýanaşyk gelen iki çekimsiziň aralygyndan artdyrylyp aýdylýan dar çekimliler ýazylmaýar.

Asyl, pasyl, nesil, ylym ýaly alynma sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda hem iki çekimsiziň aralygyndan artdyrylan dar çekimli düşürilip, asly, nesli, pasly, ylmy ýaly ýazylýar.

Birinji bogny ýapyk, ikinji bogny **r** sesi bilen başlanýan sözlerde iki bognuň aralygyndaky artdyrylyp aýdylýan gysga dar çekimli düşürilip, **topurak** däl-de, **toprak, azyrak** däl-de, **azrak, köpüräk** däl-de, **köpräk, gijiräk** däl-de, **gijräk ...** ýaly ýazylýar.

Giň dodak çekimliler türkmen sözleriniň diňe birinji bognunda ýazylýar. **O, ö** sesleri soňky bogunlarda eşidilse-de, olar fonematik ýörelgä laýyklykda **oglan, orak, börek, çörek ...** ýaly dodaklandyrylman ýazylýar.

Dar dodak çekimliler sözleriň ikinji bognunda hem ýazylýar. Ilki bognunda dodak çekimli gelen köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky dar çekimliler gysga aýdylsa, dodaklandyrylyp ýazylmaly.

Meselem: *ogul, çoluk, uçgun, ýumuş, ökün, ýorunja, üzüm, kömür, duruň, gözüm, düzüm, özüň, ogluň, gördük, durduk, özüm, gördüňiz, ogluňyz.*

Burunow, Torumow, Gülürow, Mürrükow ýaly familiýalarda ikinji bogundaky dar çekimli uzyn aýdylsa-da, aslyny saklamak üçin dodaklandyrylyp ýazylýar.

Düýp sözleriň ýapyk bogunlaryndaky **w** sesinden soň hem oň gelen gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylmaly.

Meselem: *gawun, mawut, awunmak, hyjuw, ýazuw, şarlawuk, jürlewük.*

Sözün soňunda dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: *ulu däl, uly, börü däl, böri, çürü däl, çüri.*

Goşma sözlerde dodak çekimlileri ýazuw kadasy esasynda sözün üçünji we dördünji bogunlarynda hem ýazylýar.

Meselem: Oguldursun, Daşoguz, üçburçluk.

Çekimlileriň inçe-ýogynlyk taýdan sazlaşygy türkmen sözlerinde berk saklanýar. Goşulmalar asyl sözün çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna eýerdilip goşulýar.

Alynma sözlerde çekimli sesler, adatça, alnan dilindäki bolşy ýaly asly saklanylýp ýazylýar.

Her bir medeniýetli raýatyň çekimli sesleriň dürs ýazuw kadalaryny bilmeği we berjaý etmeği hökmandyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sözleriň fonematik ýörelgä görä ýazylyşyna nähili düzünýärsiňiz? Fonematik ýazuwda näme sebäpden sesleriň fonetik wariantlary hasaba alynmaýar?
2. Sözleri morfologik ýörelgä görä ýazmaklygyň zerurlygyny düşündiriň.
3. Uzyn aýdylýan dar çekimlileriň ýazuw kadalaryny aýdyp beriň.
4. Gysga aýdylýan dar çekimlileriň düşürilip ýazylýan ýagdaýlaryny düşündiriň.
5. Giň we dar dodak çekimlileriň ýazuw kadalaryny aýdyp beriň.

41-nji gönükme. Göçüriň. Çekimlileriň inçe-ýogynlyk taýdan sazlaşygyny düşündiriň, palatal singarmonizme boýun egmedik sözleriň aşagyny çyzyň we sebäbini aýdyp beriň.

1. Aman okuwyny tapawutlanan diploma gutardy. 2. Özbegistanda dermanlyk ösümlükler örän köpdür. 2. Olar şu meseläni çözmek üçin birnäçe gezek duşuşdylar. 3. Bu roman Beýik Watançylyk urşunda deňsiz-taýsyz gahrymançylyk görkezzen, türkmen halkynyň merdana ogly Aýdogdy Taňyrowyň durmuş hem söweş ýoluny suratlandyrmaga bagyşlanýar. 4. Syýahatçylar, ilçiler, din ýaýradyjylar, söwdagärler alys ýurtlaryň ýa-da goňşy halklaryň durmuşy barada, edebiýaty barada dürli gyzykly maglumatlary öz halklaryna ýetiripdirler.

42-nji gönükme. Göçüriň. Uzyn çekimlili sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

1. Goý, biziň azajyk halkymyzyň dili garyp diýseler diýibersinler. Barybir, men öz dilimde islän zadymy aýtmaga, duýgymy ýüze çykaryp, pikirimi beýan etmäge ýagdaýym bar. Bu zatlar üçin özge diliň maňa derkary ýok.

(R. Gamzatow)

2. Mellekde gol ýaýradan biýaralaryň arasynda torly süýri gawunlar saralyp görünýärdi. Gün guşluga galanda, süri giň gola ýaýrapdy.

3. Epilýänçä bil, balam,
Bir dilegim, bil, balam,
Maňa köp zat gerek däl,
Köpüň ogly bol, balam.

4. Ot ýanan ýerde ot bitmez.
At köýenden, at köýsün.
Biz geýerin, düz gezerin.
Gyz göwni gyzan gazan.
Gyz edebi — il edebi.
Miweli agajyň başy aşak.
Hatarda ner bolsa, yük ýerde galmaz.
Buz üstünde tozan arama.

43-nji gönükme. Goşgyny ortoepik normalary berjaý edip labyzly okaň, tapawutlandyrylyp ýazylan sözleri depderiňize göçüriň, olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Maşgalada üç adam,
Ejem, kakam — **üçimiz.**
Men ejeme **kömekçi,**
Arassa öý-içimiz.

Depmelimi ýerimizi?
Ejem, kakam — üçimiz.
Ekmelimi ýerimizi?
Ejem, kakam — üçimiz.

Çözdürmese bir mysal,
Başarmasam düzmämi,
Şonda bolup bir synpda,
Öwrederler ýazmany

Tiz **ulalsam** diýýärin,
Ejem diýýär: «Wagty bor».
Dünýäde iň bagtyýar,
Ejem, kakam — üçimiz.

(H. Hojageldiyew)

44-nji gönükme. Göçürin, tapawutlandyrylyp ýazylyan sözlerdäki çekimli sesleriň ýazuw düzgünlerini düşündirin.

1. Türkmen dilinde «edebiýat» **sözünüň** aslynda «edep» **sözünüň** bolmagy hem şu pikiri tassyklaýar. 2. B. Hudaýnazarow köp ýyllaryň dowamynda çeper **döredijilik** işi bilen meşgullandy we okyjylaryň göwnünden turýan çeper eserleri döretdi. 3. Haýsy babatda bolsa bolsun, halkyň asyrlaryň dowamynda toplan durmuş tejribesini, döp-dessurlaryny äsgermezlik edip, rowaçlyk gazanmak **mümkün** däl. 4. Sözläniňde zehiniň derejesi **görner ýaly** sözlegin, çünki beýik hem dana adamlary gep uruşlaryna görä tanaýarlar.

§ 12. Düýp sözlerde we goşulmalarda çekimsiz sesleriň ýazuw düzgünleri, olary berjaý etmegiň medeniýeti

Häzirki türkmen edebi dilinde many tapawutlandyrmaga ukyply 21 sany çekimsiz fonema bar. Fonematik ýazuwda her fonema aýratyn harp bilen ýazylýar, fonemalaryň wariantlary, adatça, ýazuwda görkezilmeýär. Ýazuw düzgünlerini kadalaşdyrmak üçin dil biliminde çekimsiz sesler owaz perdeleriniň gatnaşyp gatnaşmazlygy taýdan **açyk** we **dymyk** çekimsizler, owaz gatanjy taýdan **sonorly** we **galmagally** çekimsizler, hasyl bolýan orunlary taýdan **dilde, dodakda, bogazda** döreyän çekimsizler, hil taýdan **zarply** we **süýkeş** çekimsizler ýaly toparlara bölünip öwrenilýär.

Dymyk çekimsizler (**k, p, t, ç, s, ş, h, f**) sözleriň başynda-da, ortasynda-da, soňunda-da gelip bilýärler.

Sözün başynda açyk hem dymyk çekimsiz bilen **gant//kant, gelin//kelin, tykyz//dykyz, takmak//dakmak, tört//dört, pyçgy//byçgy...** ýaly iki hili aýdylýan sözleriň açyk çekimsizli warianty edebi dilimiziň orfografik normasy hökmünde kabul edilipdir.

Açyk çekimsizleriň (**g, b, d, j, z, ž, ý, r, l, m, n, ň, w**) sözün dürli ýerlerinde gelşi tapawutly. Meselem, **b, d, j** sesleri türkmen sözleriniň diňe başynda we ortasynda gelip bilýär. **Klub, zawod, stend, gerb ...** ýaly alynma sözler dymyk çekimsizler bilen **zawot, klup, stent, gerp...** ýaly aýdylsa-da, olar asly saklanylyp ýazylýar.

Soňy zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutarýan köp bogunly hem-de çekimli uzyn aýdylýan bir bogunly düýp sözleriň yzyna çekimli ses ýa-da sonorly **ý, r** sesleri bilen başlanýan goşulma goşulanda, söz soňundaky dymyk sesler deňişli açyk **g, b, d, j** seslerine öwrülip ýazylýar.

Meselem: *orak–oragy, elek–elegi, sadap–sadaby, agaç–agajy, polat–polady, öwret –öwredýär, howluk–howlugýar, işlet –işledýär, okat–okadýar, belet–beledräk, a:k–agrak, gi:ç–gijräk, i:t— idýär, ga:p–gaby, a:t–adymyz ...*

Käbir alynma sözlerde söz soňundaky zarply dymyk çekimsizler çekimli bilen başlanýan goşulmalar goşulanda açyga öwürlmän ýazylýar.

Meselem: *neşirýat — neşirýaty, edebiýat — edebiýaty, sungat — sungaty, hökümet — hökümeti, syýahat — syýahaty, medeniýet — medeniýeti, jemgyýet — jemgyýeti, artist — artisti, teleskop — teleskopy, turist — turistiň ...*

Soňy zarply dymyk **ç** sesine gutarýan sözlere zarply **d, j, l, ç** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, **ç** sesi süýkeş **ş** sesine öwrülip geplense-de, ýazuwda morfologik ýörelgä görä **aşdy** däl-de, **açdy, täşli** däl-de, **täçli, göşşök** däl-de, **göçjek, agaşşy** däl-de, **agaççy** ýazylmaly. Soňy dymyk **k** sesine gutaran atlara familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda hem **k** açyga öwürlmän ýazylýar.

Meselem: *Sadyk — Sadykow, Sadykowiç, Sadykowa, Sadykowna, Kömek — Kömekow, Kömekowiç, Kömekowa, Kömekowna...*

K sesine gutarýan köp bogunly düýp sözleriň soňuna *-jyk/-jik, -jak/-jek* goşulmalary goşulanda bolsa söz soňundaky *k* sesi düşürilip ýazylýar.

Meselem: *keýik–keýijek, gaýyk–gaýyjak, pişik–pi şijek, owlak–owlajyk, bölek–bölejik, balyk–balyjak...*

Gepleşenimizde, käte çeper edebiýatda gahrymanlaryň dilini tiplleşdirmek we medeni derejesini, şiwesini nygtamak maksady bilen goşulmalardan sonorly *l, n, r* seslerini düşürip, *meniň, seniň, olaryň* ýaly sözler *meň, seň, olaň; oglanlarymyz, okaýarys, bilýärin* ýaly sözler *oglonlommuz, okoýas, bilýän* ýaly ulanylýar, ýöne ýazuw dilinde morfemalaryň asly saklanylyp ýazylmaly.

Mekdep, depder, çakgy, mekge, serişde, keçe, işdü... ýaly sözlerde düýp sözleriň ortasynda ýanaşyk gelen çekimsizler dymyklaşdyrylyp aýdylsa-da, soňkusy açyga öwrülip ýazylýar.

Söz ortasynda ýanaşyk gelyän *st, mb, ñg* sesleriniň düýp sözlerde assimilleşdirilen warianty ýazylmaly.

Meselem: *hassa, ussa, tümmek, lemmer, gaňña, işeňňir we ş.m. Ýassyk, tussag, iňne* kimin sözler-de şu kada girizilýär.

Asyl sözleriň ortasynda ýanaşyp gelyän *ld, nd* sesleriniň assimilleşdirilmedik warianty ýazylýar.

Meselem: *ballak* däl-de, *baldak, sallamly* däl de, *saldamly, ýannak* däl-de, *yandak*, enna:m däl-de, endam.

Asyl sözleriň ortasynda süýkeş *g* hem *w* sesleri bilen iki hili aýdylýan *dügme//düwme, dügün//düwün, öğrenmek//öwrenmek ...* ýaly sözleriň *w* sesli warianty orfografik norma hasaplanylýar.

Çekimsiz seslerimiz boýunça Türkmenistanyň II lingwistik gurultayynda kabul edilen dürs ýazuw düzgünleri, esasan, şulardyr. Edebi dilimiziň orfografik normalaryny özleşdirmek we olary berjaý etmek bolsa her bir medeniýetli raýatyň mukaddes borjudy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ene dilimiziň çekimli we çekimsiz seslerini toparlara bölüp öwrenmegiň näme zerurlygy bar?
2. Edebi dilimiziň orfoepik hem orfografik normalaryny özleşdirmegiň we olary berjaý etmegiň ähmiýetini düşündiriň.

45-nji gönükme. Teksti göçürin, tapawutlandyrylyp ýazylan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

1. Ol ýerler gadymy zamanlarda ýerli **ilatyň** ekin ekip, bol hasyl alyp, **oba hojalygyny** ösdüren ýerleri hasaplanypdyr. 2. Terjime gadym döwürlerden bäri adamzat **jemgyýetiniň, medeniýetiniň, edebiyatynyň** ösüşinde möhüm serişde bolup hyzmat edip gelýär. 3. Weýeňnam Göroglynyň ogullygy Öweziň **ýurdy** eken. 4. Haýsy babatda bolsa bolsun, halkyň asyrlaryň dowamynda toplan durmuş tejribesini, döp-dessurlaryny äsgermezlik edip, **rowaçlyk** gazanmak mümkin däl.

(Žurnaldan)

46-njy gönükme. Okaň, tekstden çekimsiz sesleriň ýazuw düzgünlerine degişli sözleri saýlap göçürin, olaryň ýazuw kadalaryny düşündiriň.

Çykyp geple!

Bir gün Marynyň ullakan bir klubunda ýygnak bolupdyr. Ýygnaga gatnaşyjylar yzly-yzyna münbere çykyp gürläpdirlir.

Şol ýygnakda Ata Köpek hem bar ekeni. Şonda maslahaty alyp baryjy:
— Ata Köpek, indi siz çykyp, goşgy okap beriň — diýipdir.

Ata Köpek diýlenden, kluby dolduryp oturan märeke uly şowhun bilen el çarpydyr. Emma Ata Köpek ýerinden hem gozganmandyr.

Ýene ýygnagy alyp baryjy:

— Ata aga, siz çykyp geplemeli! Çykmagyňyzy haýyş edýäris! — diýipdir.

Şondan soň Ata Köpek zöwwe ýerinden turup:

— Maňa siz çykyp geplemeli diýýärsiňiz weli, daşarda meniň sözümi diňläň ýaly ýekeje adamam ýok ahyry. Men gowusy, goşgyny şu oturanlara okap beräýeýin-le diýipdir.

47-nji gönükme. Nakyllary göçürin, çekimsiz sesleriniň aýdylyşy bilen ýazylyşy deň gelmeýän sözleriň aşagyny çyzyň we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Düýe menzil garar, eşek aýagynyň astyny.

Ýeri güýz sür, güýz sürmeseň, yüz sür.

Müsürde şa bolandan, öz iliñde geda bol.
 Dost — dost, mamla — rast.
 Dosta — doly, duşmana — haýbat.
 Sorap berenden, urup ber.
 Myhmanyňky üç gün, üç günden soň göçgün.

48-nji gönükme. Göçüriň, dymyk çekimsizleriň ýazuw düzgünine degişli sözleriň aşagyny çyzyň, kadasyny aýdyp beriň.

1. Men çagalykdan türkmeniň klassyky edebiýatyny köp okadym.
 2. Çeper döredijiligiň kada-kanunlaryny, estetiki bilimi bolsa edebiýat teoriýasy öwredýär. 3. Ol Beýik Watançylyk urşuna — Watan goragyna gidýär. 4. Gallany köp ekmegiň döwrüň talabydygyny nygtap-nygtap aýdýar. 5. Onuň bu kitaby şol döwrüň türkmen durmuşyny öwrenmek üçin gymmatly çeşme bolup durýar.

(Gazetden)

§ 13. Türkmen diliniň orfografik sözlügi

Orfografik sözlük sözleriň orfografik norma boýunça dürs ýazylyşy görkezilýän sözlükdir. Ol lingwistik gurultaýyň kararlaryna laýyklykda taýýarlanylýar.

Türkmen diliniň orfografik sözlügi Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýyndan soňra iki gezek: 1962-nji ýylda P. Azymow bilen M. Hamzaýewiň, 1989-njy ýylda B. Weýisowyň redaksiýasy bilen neşir edildi. Onuň P. Azymow hem B. Çaryýarow tarapyndan taýýarlanylýan soňky neşirinde 94 müňe golaý sözün ýazylyşy görkezilýär. Meselem, onda dar çekimlileriň düşüp galyşy, şol sözün yzyndan otur goýlup, düşýän çekimliniň öňündäki hem yzyndaky sesleri ýanaşyk ulanmak we olaryň yzyna goşulýan goşulmany getirmek bilen asyl, *-sly, seýil, -ýli, orun, -rny, göwün, -wni, şygyr, -gry, döwür, -wri, nagyş, -gşy, maňyz, -ňzy, seýis, -ýsi, okaýyş, -ýşy, işleýiş, -ýşi ...* ýaly görkezilýär. Işliklerde dar çekimlileriň düşürilip ýazylyşy bolsa *geýinmek — geýner, görünmek — görner, görüşmek — görşer, bilinmek — bilner, gemirmek — gemrer, guýulmak — guýlar* ýaly berilýär.

Soňlary dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli sesler we sonorly **ý, r** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, düýp sözleriň soňundaky dymyk çekimsizleriň degişli açyk çekimsizlere öwrülip ýazylyşy **gap, -by, at -dy, güýç, -ji, ellik, -gi, jorap, -by, polat, -dy, agaç, -jy; işliklerde okatmak — okadýar, işletmek — işledýär, howlukmak — howlugýar, gijirmek — gijigýär** ýaly görkezilýär.

Bu sözlükde aýry-aýry harplaryň ulanylyşy, asyl, ýasama, goşma, tirkeş düýp sözleriň, türkmen diliniň sözlük düzümine başga dillerden giren sözleriň, goşulmalarıň, ownuk bölekleriň orfografiýasy, baş harplaryň ýazylýan ýerleri, sözleri täze setire geçirmegiň düzgünleri ýaly esasy orfografik kadalar hem ýerleşdirilipdir.

Orfografik sözlük diňe mekdep okuwçylaryna, talyplara däl, eýsem gazet-žurnal, neşirýat işleri, umuman, türkmen dili bilen iş salyşýan ähli adamlara edebi dilimiziň orfografik normalary boýunça gymmatly gollanma bolup hyzmat edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Orfografik norma näme? Dürs ýazuw düzgünlerini berjaý etmegiň näme zerurlygy bar?
2. Orfografik sözlügiň beýleki sözlüklerden aýratynlygy nämeden ybarat? Onuň orfoepik sözlükden tapawudyny aýdyp beriň.

49-njy gönükme. Dyngy belgileriň ähmiýeti hakydaky teksti okaň. Soňra çekimli sesleriň ýazuw düzgünlerine degişli sözleri biraýry, çekimsiz sesleriň ýazuw düzgünlerine degişli sözleri biraýry edip depderiňize göçüriň.

Bir ylymly adam owadan hat ýazyýan şägirdine kitaby göçürmegi tabşyrypdyr.

— Kitap göçürmegem sungatdyr. Seniň owadan hatyň kitabyň manysyna don geýdirer — diýipdir.

Şägirt bir gün kitaby göçürip bolandygyny aýdypdyr.

Halypa: «Sen birlaý barladyňmy?» — diýipdir.

Şägirt göçüren kitabyňyň dürsdügini barlamandygyny aýdypdyr.

Halypa kitaby dogry göçürendigini barlamagy tabşyrypdyr.

Şägirt ýene bir gün kitaby barlamandygyny aýdypdyr.

Halypa: «Nokatlaryny we oturlaryny ýerli-ýerinde goýduňmy?» — diýip sorapdyr.

Şägirt: «Men oňa üns bermändirin» — diýipdir.

Halypa: «Eý, oglum, nokatlary, oturlary ýerli-ýerinde goý. Olar manynyň öwüşgini, kitabyň nurudyr» — diýipdir.

(Gazetden)

50-nji gönükme. Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden dar çekimlileriň düşmek düzgünine we dodak sazlaşygyna degişli 20 sany mysaly tapyp, sözlükde berlişi ýaly edip depderiňize ýazyň.

51-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup, sözlemleri orfografik kada laýyklykda göçüriň.

1. Dost...ňy betbag(?)tçylykda goýma! Dost...ňa wepaly bolmak dost...ň bilen diňe bir şatlygy däl, eýsem gam-gussany hem paýlaşmak di(?)mekdir. Dost...nda ýalňyşlyklar, kynçylyklar, synaglar bol...p biler.

2. Dostl...k we egoizm barlyşyksyzdyr hem-de bir ýere sygyşjak zat dälidir.

3. Dostl...k wepalylyk bilen söýmegi we durn...klylyk, mertlik bilen ýigrenmegi hem-de barlyşyksyz bolmagy öwre...ýär.

4. Dostl...k betbag(?)tçylykda we how(?)ply ýagdaýda synalýar. Uruş aňry çäk betbag(?)tçylykdyr we öl...m how(?)pl...dyr. Sen bu uly synaga ruhy taýdan taýýar bolmalysyň.

5. Wepaly, ygrarly dostl...ksyz ýaşlyk garypdyr we boşd...r. Dostlaşmany başarman, sen öz...ni talaýarsyň. Dostl...kda sen akýürekliligiň hakyky mekdebini geçýärsiň.

6. Dost — eger bu diňe hakyky dostl...k bolsa, seniň öz bir bölejigiňe öwr...lýär. Eger sen dost...nda haýsydyr bir ýaramaz zady görseň, onda bu hakda oňa aç-açan aý(?)t. Sen öz dost...ňyň iň talabediji, iň adalatly, iň gaýratly... sudýasy bolmalysyň.

(W. A. Suhomlinskiý)

52-nji gönükme. Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden dymyk çekimsizleriň ýazuw düzgünlerine degişli 20 sany mysaly tapyp depderiňize göçüriň.

§ 14. Leksik norma sözleriň ýerlikli ulanylyş normasydyr

Leksika diliň sözlük düzümi manysyndaky grek sözüdir. Dildäki sözleriň jemine — hemmesine birlikde sözlük düzümi diýilýär. Türkmen diliniň sözlük düzümi diýlende, ol ene dilimizdäki öz sözlerimizi-de, başga halklar bilen ykdysady, syýasy medeni gatnaşyklar netijesinde özleşdirilen sözleri-de, kesp-kär sözleridir ylmy adalgalary-da öz içine alýar.

Dil biliminiň leksikologiýa bölüminde sözlük düzümindäki sözler we durnukly söz düzümleri döreyiş çeşmeleri, manylary, ulanylyşynyň gerimi, işjeňligi, stillere gatnaşygy ýaly dürli taraplardan öwrenilýär.

Oguz han eýýamyndan gözbaş alyp gaýdan ene dilimiziň yüz münlerçe sözli inňän baý sözlük düzümi bar. Ondaky sözleriň ulanylyş gerimi, işjeňligi, ulanylýan ýerleri, many aňladyjylygy, täsirliligi deň däl.

Sözleriň ýönekeý gepleşikde ulanylyşy bilen edebi dilde ulanylyşy-da tapawutly. Ýönekeý gepleşikde **gorkak** manysynda **züwwetdin, geplemsek** ýerine **lakgy, öwünmek** ýerine **gomalmak, paň-paňlamak, iýmek** ýerine **symyşlamak** ýaly sözleriň ulanylyşyna, šiwe sözlerine, gödek sözlere, warwarizmleriň ulanylyşyna gabat gelinýär. Ýönekeý gepleşik erkinligi bilen tapawutlanýar, edebi normalar doly saklanylmaýar. Edebi dilde, aýratynam, onuň ýazuw görnüşinde bulara ýol berilmeyär.

Bilşimiz ýaly, biziň gadymy, köp stilli kämil edebi dilimiz bar. Edebi dilimiziň çeper, publisistik, ylmy-tehniki edebiýatlar, resminamalar ýazylýan görnüşleriniň her birinde sözleri ulanmakda özboluşly stilistik aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Meselem, publisistik stilde hemmelere düşnükli bolar ýaly, esasan, stilara leksika ulanylsa, ylmy eserlere anyk manyly terminologik leksika häsiýetli.

Resminamalaryň, iş kagyzlarynyň dili resmiligi, anyklygy, gysbylygy bilen tapawutlanýar. Olarda emosional-ekspressiw öwüşginli sözler ulanylmaýar.

Çeper eserlerde bolsa, esasan, emosional-ekspressiw öwüşginli sözler, diliň çeperçilik serişdeleri: sinonimler, antonimler, omonimler, göçme manyly sözler, durnukly söz düzümleri giňden ulanylýar.

Magtymguly Pyragynyň:

Hatarda ner bolsa, ýük ýolda galmaz.

Daglar ýeriň myhydyr,
Depe özün dag saýar...

Sonam el bermedi, saldym bazymy,
Laçyn kowdy, garga aldy gazymy.
Şunça pahyrlyga saldym özümi,
Tilkilenip gezdim, adym gurt oldy –

setirlerindäki **ner, ýük, dag, depe, sona, laçyn, tilki, garga, gurt** sözleriniň, «el bermezlik», «baz salmak», «tilkilenip gezmek», «gurduň agzy iýse-de gan, iýmesede gan» durnukly söz düzümleriniň ulanylyşy çeper eserleriň dil aýratynlygyna mysal bolup biler.

Çeper eserlerde gahrymanlaryň medeni derejesini görkezmek, dilini tipleşdirmek maksady bilen **ata//aba//kaka//düde, ene//eje//ije//nänä, göle//tana//höjek, uly//ketde//goçak** ýaly manydaş šiwe sözleriniň, wulgarizmleriň, warwarizmleriň ulanylyşyna-da duş gelinýär. Şu jähetden çeper eserleriň dili ýönekeý gepleşiğe meňzeýär. Ýöne edebi dilimiziň ähli stillerinde, çeper stilde hem edebi normalaryň, şol sanda leksik normalaryň-da berjaý edilmegi hökmandyr.

Alla, Taňry, Hudaý; oňat, gowy, ýagşy; gep, gürrüň, söhbet ... ýaly manydaş sözleriň-de hersiniň öz ulanylýan ýeri bar. «Taňry ýalkasyn» ýerine «Hudaý ýalkasyn» diýilmeyär. «Edepli bol» manysynda «gowy bol» diýilýär. «Oňat bol», «ýagşy bol» şol manyny aňlatmaýar. **Gep etmek, gürrüň etmek, söhbet etmek** başga-başga manylarda ulanylýar.

Sözleriň stil aýratynlyklaryna laýyklykda ýerlikli ulanylmagy, leksik normalaryň berjaý edilmegi hökmandyr.

Edebi dilimiziň orfoepik, orfografik, grammatik normalary bilen bir hatarda leksik normanyň-da berjaý edilmezligi tekstiň täsirliiligini peseldýär, sözleýäniň medeni derejesiniň pesligini görkezýär.

Edebi dilimiziň leksik normalary türkmen diliniň düşündirişli sözlüginde görkezilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Edebi dil türkmen umumy halk diliniň normalaşan iň kämil görnüşidir diýlişine nähili düşüňärsiňiz?
2. Leksik norma näme?
3. Çeper, publisistik, ylmy-tehniki edebiýatlaryň, resminamalaryň dilinde sözleriň ulanylyş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

53-nji gönükme. Göçüriň, sözleriň ulanylyşy boýunça onuň edebi dilimiziň haýsy stiline degişlidigini düşündiriň.

B. Hudaýnazarow öz eserlerinde möwsümleýin, geldi-geçer wakalara däl-de, durmuşdaky durnukly ahlak hem ruhy gymmatlyklara ýüzlenýär. Şahyryň liriki gahrymany ynsany hakyky ynsan edýän, onuň mertebesini ýokary göterýän sypatlaryň goragçysy hökmünde çykyş edýär. Hakykata gol ýapmak, dogruçylyk şahyryň döredijilikde baş ýörelgesi. Ol iňňän kyn şertlerde-de şol hakykaty aýtmagyň hötdesinden gelýär. Şahyr ynsan mertebesini ýokary götermäge aýratyn üns berýär. Bu pikir onuň köp eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Ynsap, päklik, halallyk, ynsan mertebesi, ar-namys ýaly adamy bezeýän häsiýetler şahyryň eserlerinde gozgalýan baş meselelerdir. Şahyr eserlerinde adamlary özlerinde şeýle häsiýetleri terbiýelemäge, saklamaga, hiç bolmanda, ol ajaýyp häsiýetleriň ýok bolup gitmegine ýol bermezlige çagyýar.

54-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Çeper edebiýat stilinde sözleriň ulanylyş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Serpaý

Söýüň meni — ýürek söýgi küýseýär,
 Şeýle bir küýseýär — ýok çaky-çeni.
 Ýekeje adama ýeterlik söýgi
 Bilen bir pursatlyk söýüň siz meni.

Maňa kân zat,
 Uly bir zat gerek däl,
 Eliňizi ýüregňize goýuň siz:

Size söýgi bilen ýüzlenýän günlem
Sözlerimi kesä çekmän söýüň siz.

Söýüň meni — ähli erki hem durky
Bilen size tarap ýollar çekeni.
Ýeke özüň söýüp ýörseň elmydam
Birazajyk agyr düşjek ekeni.

Söýüň meni siziň sadyk guluňyz,
Soňra menden size galar şeýle paý,
Men size bahasyz serpaý ederin —
Şalaryň elinden gelmejek serpaý.

(G. Ezizow)

55-nji gönükme. Teksti göçüriň. Sözleriň ulanylyşy boýunça onuň haýsy stillere degişlidigini anyklaň.

1. Türkmen diliniň gadymylygy onuň milli aýratynlyklarynyň hem örän ir wagtlarda ýüze çykanlygyna şaýatlyk edýär. Türkmen diliniň garyndaş däl dillerden, mysal üçin, hindi-ýewropa dillerinden düýpli tapawutlanýandygyny aýtmanynda hem, bu dil garyndaş türki dillerden hem köpsanly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

(N. Nartyýew)

2. Ezilen towuk ýaly bolup müzzerip duran juda çepiksije pyýada bu çyrpynyp ýatan däli derýanyň öňünde özüniň ejizligini boýnuna aldy. Öz-özünden göwni geçdi, ol öz eden işine ömründe ilkinji gezek şeýle bir gypynç bilen ökünip hyrçyny dişledi, bu görnüş biçak gözgynydy.

(B. Hudaýnazarow. «Göres meýdany» powesti)

56-njy gönükme. Romandan alnan bölegi göçüriň. Onda çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşyny düşündiriň.

Kerim ir bilen goýunlary göm-gök bolup ýatan örä çykardy. Bu gün onuň süňňüne, aşa bir ýeňlilik aralaşypdy. Henize çenli bolmadyk has süýji we öte geň duýgular onuň kalbyny doldurypdy. Adatdan daşary has ýakymly duýgy onuň ruhuny joşdurýardy.

Ýap-ýaşyl öwüsýän çöl ony aşa mähir bilen garşy aldy. Tomus aýlary, has uly giňişlik! Şol giňişligiň tas ähli ýerine diýen ýaly ýazylyp ýatan göm-gök çägä gös-göni bagryňy oýkalaberesiň gelyär. Ol şeýle bir päk, onda iň nepis geýmiň bilen agynap tursaňam kiriň ýokjak gümany ýok.

Kerim egri taýagyny eline alyp, dim-dik bolup duran ýerinden, öz ýanyndan pikir öwürdi. Çöl! Watanym, janym çöl! ...seniň gyzgynlygyňy men hiç bir zat bilen çalyşmaryn. Asman patyşasy özüniň çym gyzyl nurlaryny seniň üstüne tas hemme ýerdäkiden has kän dökýär. Gün saňa özüniň iňňän gymmat bahaly zadyny — ýüregini eçilipdir. Sen onuň örän uly tarhany!

(R. Gelenow. «Ganatly aýdymlar»)

§ 15. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi

Sözleriň asyl we göçme manylarynyň, ulanylyş geriminiň, işjeňliginiň, stillere gatnaşygynyň görkezilýändigini taýdan türkmen diliniň düşündirişli sözlügi orfoepik sözlükdenem, orfografik sözlükdenem düýpli tapawutlanýar. Ene dilimiziň söz baýlygyny, sözleriň aňladýan manylaryny we ulanylyş aýratynlyklaryny öwrenmekde onuň ähmiýeti biçak uludyr.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň neşirýatynda 1962-nji ýylda neşir edilen bu sözlükde münden gowrak sözün aňladýan asyl we göçme manylary anyklanylýp, olaryň ulanylyş aýratynlyklary mysallar arkaly delillendirilýär. Onda **göç.m.** (göçme many) **dial.** (şiwe sözi), **kön.s** (köne söz), **göd.s.** gödek söz), **žarg.** (žargon), **gepl.d.** (gepleşik dili), **ling.** (lingwistik), **gram.** (grammatik), **astr.** (astronomik) ... ýaly stilistik belgiler goýlup, degişli söze gysgaça düşündiriş berilýär, mümkin bolan ýerinde onuň sinonimleri-de görkezilýär.

Meselem: **Aba**, dial. ata, kaka.

Adwokat, ýur. Sud işinde günäkäri kanun boýunça goldaýan, aklaýan ýurist, aklawçy.

Aýyrgyç, gram. Sözlemiň eýesine, at hyzmatynda gelen her bir agzasyna baglanyp, olary aýyklar gelýän sözler.

Alamançy, köne söz. Alamana gatnaşygy.

Alawuz, gepl.d. Alyp-ýolup barýan aldajy.

Aý (a:y), astr. 1. Asman jisimi. Gününň şöhlesinden ýagty saçýan planeta, hereketi boýunça ýeriň hemrasy.

2. Kalendar hasaby boýunça otuz gününň jemi, ýylyň on iki bölegi.

Eger-de söz omonim hem-de köpmanyly bolsa, onda ilki omonimlik belgisi rim san belgisi bilen berlip, soňundan degişli manylary arap san belgisi bilen görkezilýär.

Meselem:

Gyzyl, I Gan reňkindäki reňk.

Gyzyl, II 1. Himiki element, gymmat baha metal, altyn, tylla.

2. Göç.m., örän gowy, gymmatly.

3. Atylyp alnan bugdaý harmany.

Käbir sözlere düşündiriliş berlende olaryň ulanylyş aýratynlygyny görkezýän goşmaça düşündirişler ýaý içinde görkezilýär.

Meselem: Ýokymly, jana ýaramly, peýdaly (iýmit hakda). Sözüň hemme manylary ýüze çykarylyp, degişli mysallar berlenden soň, şol sözüň gatnaşmagy bilen emele gelen durnukly söz düzümleri, idiomatik aňlatmalar romb belgisinden soň berilýär.

Meselem: Agyz 1. Aşaky we ýokarky äň aralygyndaky dil, diş ýerleşýän boşluk. Agzymda ýekeje diş galmady.

2. Iki dodagyň uzynlyk aralygy we görnüşi. Arman, ol gyzyň agzy ullakan.

3. Girelge, bir zadyň gapysy. Dükanyň agzynda garaşdyk.

4. Gap-gaçlaryň içine zat guýulýan ýeri. Çuwalyň agzyny boguň.

♦ Agza alar ýaly däl — 1) hapa, sögünç, paýyş söz. 2) baryp ýatan ajy, ýaramaz tagamly.

Agza düşmek — biriniň erbetligi hakda il içinde gürrüň ýaýramak.

Agzy bişmek — bir iş edip ökünmek, kösenmek, bir zatdan aldanmak.

Agzyny ysgamak — pikirini biljek bolup, sorap görmek, so-raşdyrmak.

Işlikleriň öz hakyky manylary bilen birlikde kömekçi işlik hyz-matynda gelşi hem aýratyn görkezilýär.

Meselem: Bolmak.

1. Emeden dogulmak, dünýä inmek, emele gelmek.

2. Gatnaşmak, barmak. Işde bolmak.

3. Bir ýerde köp wagt ýaşamak, durmuş geçirmek, gezmek.
A. S. Puşkin Peterburgda bolan ýyllary (1817—1820-ý.) ruhy taýdan çalt ösdi.

4. Gutarmak, tamamlamak. Men B. Hudaýnazarowyň «Gumlular» romanyny okap boldum.

5. Kömekçi işlik hyzmatynda: çopan bolmak, kesel bolmak, iýip bolmak, içip bolmak...

◆ Bolmajysy bolmak — ýetjek derejesine ýetmek, hondan bärsi bolmak (otrisatel gylyk-häsiýet hakda).

Özbaşdak ulanylman, başga bir söz bilen bilelikde gelip, tutuş bir many aňladýan käbir sözler ulanylýan sözi bilen getirilip, manysy düşündirilýär.

Berjaý (berja:ý): **berjaý etmek** — ýerine ýetirmek, doldurmak.

Düşündirişli sözlük türkmen dili bilen iş salyşýan dürli kãrdãki hünãrmenlere, gazet-žurnallaryň işgãrlerine, mugallymlara, talyplara, okuwçylara ene dilimiziň söz baýlyklaryny öwrenmekde we olary ýerlikli ulanmakda gymmatly gollanma bolup hyzmat edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Düşündirişli sözlügiň beýleki lingwistik sözlüklerden nähili aýratynlyklary bar?
2. Düşündirişli sözlükde nämeler düşündirilýär?
3. Halkymyzyň söz baýlygyny ýerlikli ulanmagy öwrenmekde düşündirişli sözlügiň ähmiýetini aýdyp beriň.

57-nji gönükme. Teksti okaň, tapawutlandyrylyp ýazylan sözlere berlen düşündirişleri türkmen diliniň sözlüğinden tapyp depderiňize göçüriň.

Türkmen şahyry Enweri Abywerdi öz döwründe «shahyrlaryň şasy» diýen ady alypdyr.

Bir gezek onuň şagirtleriniň biri ondan: «Siz **gazel, mesnewi, kasyda, rubagy, kytga** we kãnalatda **murapbag** görnüşinde ýazýarsyňyz. Haýsy hem bolsa bir şygyr düzüliş usulynda ýazsaňyz bolanokmy?» diýip sorapdyr.

Enweri: «shahyryň şygyrlary — onuň ýüreginde dörãn perzentleri. Ogluň ogul ýerinde, gyzyň gyz ýerinde bolmagy uly bagt. Menem şygyrlarymyň

ogul-gyz ýaly ýerli-ýerinde, süňni sagdyn, seri dury, dili çeper, paýhasly bolup ile çykmagyny isleýärin» diýipdir.

(Gazetden)

58-nji gönükme. Teksti göçürin, **düýn, şu gün, ertir** sözleriniň başga manylarda ulanylyşynyň edebi dilimiziň haýsy stiline häsiýetli aýratynlykdygyny aýdyp beriň.

Dessanlarda üç dogan azap-güzaply uzak ýola rowana bolýarlar. Ýol üçe bölünýär. Birinji ýol gitse gelmez, ikinji ýol gümana, üçünji ýol gitse geler diýlip atlandyrylýar.

Üç dogan, üç ýol, üç şert düýn, şu gün, ertir diýen manylary aňladýar. Düýnüň gaýdyp gelmejekdigi, şu günüň bolsa nämäniň edilip-edilmejekdigiň gümanadygy, ertiriň dowamynda ýeňiş gazanmaga mümkinçiligiň bardygy öz özünden düşnükli.

(K. Ataýew)

59-njy gönükme. Göçürin. **Myrat, maksat** hem-de **bolmak** sözleriniň manylaryny anyklap, düşündirişli sözlükde berlişi ýaly öz depderiňize göçürin.

Üçünji setire agtaryp bir at,
Dogulanja günü dakypdym Myrat.
Körpejam Çaryjyk basdaşlyk edýär:
«Ol myrat berenok. Men berýän myrat!»

Bu dünýä inende ynsan diýen zat
Şeýdip o dünýäsin maksat edinyä.
...Ejiz adamlara howandar bolmak
Onuňam, meniňem, seniňem borjuň.

(K. Gurbannepesow)

60-njy gönükme. Göçürin. **Ak** hem **gök** sözleriniň aňladýan manylaryny düşündirişli sözlükden anyklap depderiňize ýazyň.

Ak iner çökmese,
Boz maýa gaýmaz.

(Matal)

Ak, gök geýdirme,
Arpa çörek ýýdirme...

(*Sanawaç*)

Ak ýokardan suw ißer, gök — akardan.
Ýaz göksüz bolma, gyş — aksyz.

(*Nakyl*)

§ 16. Durnukly söz düzümleriniň ulanylyş medeniýeti

Ene dilimiziň sözlük düzümünde birnäçe sözden ybarat, tutuşlygyna bir many aňladýan durnukly söz düzümi görnüşli leksik birliklerem epesli orun tutýar. Söz hyzmatynda ulanylýan bu idiomatik aňlatmalar emosional-ekspressiw häsiýetliligi, täsirliligi taýdan tapawutlanýarlar, pikiri örän gysby we obrazly aňlatmakda çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Meselem: öýli-işikli etmek — aýagyny baglamak (öýlendirmek manysynda), **göze çöp atmak** (aldamak manysynda), **ýüzüni gyzdyrmak** (utandyrmak manysynda), **ýoldan çykmak** (azmak manysynda), **göz görkezmek** (gorkuzmak manysynda), **buz üstünden tozan aramak** (yrsaramak manysynda), **elipden şermende** (sowatsyz manysynda), **eli egri** (ogry manysynda), **guş kelle, aklyly ýeňil, beýnisi ýuka** (samsyk manysynda), **başy boş** (dul manysynda), **telpegi agan** (aýaly ýogalan manysynda), **kör düýesi köprüden geçen** (öýlenen manysynda) ... ýaly ýerlikli ulanylan idiomatik aňlatmalar söz-eýşe ekspressiwlik, milli öwüşgin berýär.

Asyrlar boýy timarlanyp, düzümi we manysy taýdan durugyşan bu hili frazeologik birlikleriň ulanylyşy-da düzgüne giripdir. Olar, aýratynam, halk döredijiliginde we söz ussatlarynyň eserlerinde giňden ulanylyp, düzümi taýdan-da, manysy, ulanylyşy jähetden-de normalaşypdyrlar. Olaryň halk döredijiliginde we görnükli söz ussatlarynyň eserlerinde ulanylyşy edebi norma hökmünde hödürlenilýär.

Frazeologizmleriň düzümi, adatça, durnukly bolýar. Olara söz goşup-da, aýryp-da, sözleriň orunlaryny çalşyp hem bolmaýar. Olaryň durnukly söz düzümleri atlandyrylmagy-da hut şonuň üçindir.

Käbir ýagdaýlarda gödek sözleriň başgaçarak — sypaýy sözler bilen çalşyrylyp, «Özi-hä kül üstünde, göwni welin Kap dagynda» ýa-da «Osal gyza arpa uny-da bahana» ýaly ulanylyşyna-da duş gelinýär.

Edebi dilimiziň orfoepik, orfografik normalary ýaly durnukly söz düzümleriniň ulanylyşy babatda-da edebi normanyň berjaý edilmegi hökmandyr. Olar diňe edebi norma laýyklykda ýerlikli ulanylanda eseriň çeperçiligi artýar, täsirliçligi ýokarlanýar.

Durnukly söz düzümleriniň ulanylyş normasy türkmen diliniň frazeologik sözlüğinde görkezilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Durnukly söz düzümleriniň leksik birlik hökmünde leksikologiyada öwrenilmeginiň sebäbi näme?
2. Durnukly söz düzümleriniň erkin söz düzümlerinden näme aýratynlygy bar?
3. Durnukly söz düzümleriniň ulanylyş aýratynlygyny, stilistik hyzmatyny düşündiriň.

61-nji gönükmä. Göçüriň, tapawutlandyrylyp ýazylan durnukly söz düzümleriniň manylaryny we stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

1. Ýelliniň **guşy uçdy**, keýpi kökeldi. (*A. Gowşudow. «S.e.»*) 2. Görögly beg, indi onuň ýanynda meniň **ýüzüm ýok**. Öň telim gezek urlup, **gözüniň ody alnan, ýel ýürek** adamlar (*«Görögly»*) 3. Her halda keselhana düşen adam **göwni ýarym** bolýar. (*«Gazetden»*) 4. At eýesi, atyň seýsi hem, çapyksuwar hem onuň **göwnüni ýykyp bilmedi**. (*B. Kerbabaýew*) 5. Eziz şol iki güýç, iki joşgun arasynda birsalym **özüni ýitirdi**. (*B. Kerbabaýew. «Aýgytly ädim»*)

62-nji gönükmä. Göçüriň, durnukly söz düzümleriniň manylaryny türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden tapyp depderiňize göçüriň.

Gulak asmak (salmak); it bilen pişik ýaly; geregiňi artdyrmak; öte geçmek; ýitirip tapan ýaly; bary bilen bazar eýlemek; eli ýeňil; elim degmeýär; saman astyndan suw goýbermek; göwni açyk; keýpiň kellände; menden saňa barynça.

63-nji gönükme. Okaň, **gowy görmek** we **gulak asmak** söz düzümleriniň manylaryny we stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Gybatkeşler il içinde gowy görülyän däldir. Iliň hormatlaýan we sylaýan adamlary barada gürrüň edeniňizde ägä boluň, olar barada aýdýan erbet sözleriňiz, gybatlaryňyz gürrüňini edýän adamlaryňyzyň abraýyna zeper ýetirmez, tersine, siz özüňiziň gybatkeşdigiňizi, adamçylygyňyzyň hem pesdigini ile äşgär edersiňiz.

Bu babatda beýik Magtymgulynyň öwüt-nesihatyna gulak asyň:

Aklyň bolsa abraýly kişiniň
Ýamanyn örtübän, ýaýyň ýagşysyn!

64-nji gönükme. Okaň, **dünýäden ötmek, aradan çykmak, ýogalmak** durnukly söz düzümleriniň sinonimlerini frazeologik sözlükden tapyp deriňize göçüriň, olaryň stilistik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

1. Ýazyjynyň döreden powestleriniň arasynda onuň adyna şöhrat getireni «Şükür bagşy» powestidir. Bu powesti türkmen halkynyň milli saz sungatyna, onuň at-owazasyny ýokary derejä göteren belli sazanda Şükür bagşy barada. Eserde suratlandyrylýan waka hakyky durmuşdan, ýagny XIX asyryň ahylarynda 1871-nji ýyl töwereginde Duşak sebitinde bolup geçipdir. Powestiň baş gahrymany Şükür bagşy 97 ýaşap 1928-nji ýylda aradan çykan tanymal saz ussady.

2. Zelili Nury (Nurygyz) atly bir gyza öýlenýär, ömrüniň ahryna çenli onuň bilen ýaşaýar. Nurygyzdan birnäçe perzent dogulypdyr, emma olaryň hemmesi ýaşlykda aradan çykypdyr. Zelili ýogalmazyndan alty aý öň ogly bolýar. Oňa Mämmedowlet diýip kakasynyň adyny dakypdyr. Mämmedowlet ilki Mama diýen gyza öýlenýär, ol aradan çykansoň, Hallybibi bilen durmuş gurýar.

Zeliliniň ogly Mämmedowlet Garrygala etrabyňyň Gerkez obasynda ýaşap, kakasynyň hatyrasyna bag ekipdir. Zeliliniň bagy häzir hem bar. Ol 1918–1919-njy ýyllaryň töwereginde Gerkezde dünýäden ötüpdir.

65-nji gönükme. Frazeologik söz birikmelerini ünsli okaň, olaryň ilki göni, soňra göçme manydakylaryny saýlap ýazyň.

68-nji gönükme. Çeper eserlerden frazeologik söz birikmelerine degişli 10 sany mysal tapyp, olary depderiňize ýazyň.

§ 17. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň alymlar topary tarapyndan taýýarlanylyp, 1976-njy ýylda «Ylym» neşirýatynda neşir edilen «Türkmen diliniň frazeologik sözlüginde» edebi dilimizde ýörgünli ulanylýan frazeologik birliklere — durnukly söz düzümlerine, atalar sözi — nakyllara, idiomatik aňlatmalara düşündiriş berilýär.

Frazeologik sözlükde olar birinji sözi boýunça elipbiý tertibinde ýerleşdirilipdir. Köp manyly frazeologizleriň manylary arap san belgileri bilen berlipdir.

Meselem: Adam bolmak — 1. Kemala gelmek, ýetişmek, ulalmak. Aýak üstüne galyp, adam bolup, her zada kemsiz düşüniş duran çagynda öz erkiňe, etjek işiňe goýulmazlykdan bir ýaman zat barmyka? (**B. Kerbabayew**) 2. Sana goşulmak, akyllanmak. Siz zor, zora zor diýmeli, siz adam boljak. (**T. Esenowa**)

Frazeologizleriň wariantlary has köp ulanylýan görnüşiniň zyndan ýaý içinde görkezilipdir.

Meselem: Gaş düzetjek (bejerjek) bolup göz çykarmak.

Adam sanyna girmek (goşulmak) — at-abraýa eýe bolmak, terbiýelenip ýetişmek. Sen ýaňy adam sanyna girdiň. (**B. Kerbabayew**)

Frazeologik birliklere düşündiriş berlişi edil düşündirişli sözlükdäki ýaly. Her bir frazeologik birliğin manysy düşündirilýär, many öwüşginleri, ulanylyşy aýratynlykda ýüze çykarylýar, olar halk döredijiliginden, çeper edebiyatlardan alnan mysallar arkaly delillendirilýär. Meselem:

Gözden düşmek — abraýdan gaçmak, masgara bolmak, ilin ýigrenjine galmak. Goja ýaşynyň soňunda ilin gözünden düşmek islemeýärdi. (**B. Seýtäkow**)

Ýoldan çykmak — biwepalyk etmek, aýagyňy dürs basmazlyk, sandan çykmak, azmak, bozulmak. Öwginiň käbir adamy ýoldan çykarmagy mümkin. (**B. Kerbabayew**)

Türkmen diliniň frazeologik sözlügi ene dilimizdäki durnukly söz düzümleriniň manylaryny, çeperçilik serişdesi hyzmatynda ulanylyş aýratynlyklaryny öwrenmekde, halkymyzyň sözleýiş medeniýetini ösdürmekde uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Frazеologik sözlügiň beýleki lingwistik sözlüklerden näme aýratynlygy bar?
2. Frazеologik sözlükde durnukly leksik birlikleriň haýsy görnüşlerine düşündiriş berilýär?
3. Durnukly söz düzümleriniň stilistik hyzmatyny, çeper edebiýatdaky ähmiýetini aýdyp beriň.

69-njy gönükme. Teksti okaň, **el uzatmak, ýüz öwürmek** söz düzümleriniň manysyny we stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Türkmenleriň gapylary elmydama açyk bolupdyr. Olar gulp diýen zadyň nämedigini hem bilmändirler. Ogurlyk, kesekiniň zadyna el uzatmak diýen zat biziň halkymyzyň arasynda bolmandyr. Eger-de obada ogry bar bolsa, bütin oba ondan ýüz öwrükdir, onuň bilen hiç kim salamlaşmandyr, hiç kim ony myhmançylyga çagyrmандыр. Türkmen üçin şundan elhenç jeza bolmandyr, iliniň üýşen ýerlerinde ony wejera edipdirler. Ogrynyň elini kesmek usulyny hem ulanypdyrlar. Ogryny näletläp, obadan çykaryp kowupdyrlar. Soň ony hiç bir oba kabul etmändir. Adam özüni ýalňyz duýan wagtynda düzelip başlaýar, adamlaryň özi hakdaky pikirini üýtgetmäge çalyşýar. Munuň özi biziň milli özboluşlylygymyzdyr, munuň özi biziň täsin ruňy terbiýämizdir, bu biziň taryhymyzdyr — türkmençiligimizdir.

70-nji gönükme. Göçüriň, durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we stilistik hyzmatyny düşündiriň.

1. Ýöne sen bu hakda hiç bir ýerde agzyňy açaymagyn.
2. Oglum, Annaguly, indi seniňem bagtyň açyldy.

(*A. Durdyýew. «B.ý.»*)

3. Gol ýapdylar, arkasyny aldylar,
Agronomyň tarapyny çaldylar.

(*M. Seyidow. «G.»*)

4. Üç ýaşyna ýetende
Saýrap duran dil biter.

(*Hüwdi*)

5. Gorkudan ýaña onuň dili tutuldy.

71-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky frazeologik söz birikmelerini saýlap, depderiňize ýazyň.

Halypa, gulak gabardyp oturma, gylyç öz gynyny kesmez diýip eşitmänmidiň?

Baý, senem ýel ýürek bolýarsyň-ow!

Işlemedik dişlemez diýipdirler, sen bolsaň, şol agzynda aş gatyklap ýörsüň, diýlene sen düşünyärsiňmi? Görýän weli, sen meni ýüň sakgal edersiň-ow. Gardaş, bilip goý, işlemeseň, taýak iýersiň, galanynam özün bil.

Paltasy daşa degen ýoldaşynyň içini it ýyrtýardy.

Alajyň näme? Atyňy ýeke çapyp bolýarmy näme?! Bardy-geldi, arabaňy daşda tigirle diýäýse nätjek?!

72-nji gönükme. Türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden **gep açmak, gep bermek, gep gezdirmek, gepe gitmek, gep tapmak, gepiňi gögertmek** durnukly söz düzümlerine berlen düşündirişleri depderiňize göçüriň.

§ 18. Grammatik normalar

Grammatika dil biliminiň sözleriň we sözlemleriň gurluşy öwrenilýän bir bölümidir. Ol iki bölümden durýar. Morfologiýada sözleriň morfe-ma gurluşy, sintaksisde söz toparlarynyň sözleme giriş aýratynlyklary öwrenilýär.

Sözleriň many aňladyşlaryny, ekspressiw öwüşginliligi taýdan tapawutlanyşlaryny, olaryň dürli stillerde ulanylyşynda edebi diliň orfoepik, ortografik, leksik normalarynyň berjaý edilişini bilýäris. Dil medeniýeti edebi dilimiziň grammatik normalarynyň-da gyşarnyksyz berjaý edilmegini talap edýär.

Grammatik norma grammatik kategoriýalaryň edebi dilde aňladylyş kadalarydyr.

Atlarda grammatik kategoriýalaryň aňladylyşy

At, sypat, san söz toparlarynyň hersiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Meselem, atlara köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalary häsiýetli.

Köplügiň aňladylyşynda hatda has we jyns atlar hem tapawutlanýar. Nämälim köplük bildirýän **-lar/-ler** goşulmasy diňe jyns atlara goşulyp bilýär.

Jyns atlarda predmetiň anyk mukdary adyň öňünden san getirmek arkaly aňladylýar.

Meselem: **Ýedigenim ýedi ýyldyz.** Bu ýagdaýda adyň yzyna **-lar/-ler** goşulmasy goşulmaýar.

Çeper stilde we ýönekeý gepleşikde tygşytlylyk gazanmak üçin **-lar/-ler** goşulmasy sypatlaryň, sanlaryň, çalyşmalaryň yzlaryna-da goşulyp ulanylýar.

Meselem: **köneler, ýaşlar, başlikçiler, birinjiler, ikinjiler, kyrklar, kimler, haýsýlar.**

Biz, siz sözleriniň özlerinden köplük aňlanylýandygyna görä, bizler, sizler ýaly ulanylyşy şiwelerde duşsa-da, muňa edebi diliň hiç bir stilinde ýol berilmeýär.

Predmetiň haýsy şahsa degişlidigini bildirýän degişlilik kategoriýasy-da at söz toparynyň aýratynlygydyr. Edebi dilimizde hususy degişlilik atlaryň yzyna **-ym/-im, -yň/-iň, -sy/-si**, umumy degişlilik **-ymyz/-imiz, -yňyz/-iňiz**, abstrakt degişlilik **-yňky/-iňki, -nyňky/-niňki** goşulmalary goşulyp aňladylýar.

Predmetiň haýsy şahsa degişlidigini anyk görkezmek, nygtamak üçin degişlilik goşulmasyny kabul eden adyň öňünden oňa eýelik edýän şahsy görkezýän söz eýelik düşümde getirilýär. Anyk (konkret) degişlilik **meniň kitabym, seniň kitabyň, mugallymyň kitaby, biziň kitabymyz, siziň kitabyňyz, olaryň kitaby** ýaly söz düzümi arkaly aňladylýar.

Çeper stile degişlilik söz düzüminden eýelik düşümiň goşulmasyny taşlap ulanmaklyk hem häsiýetli.

Meselem: **«Gül gunçasy, gara gözüm garasy».** Degişlilik goşulmasy **oglum, gyzym, guzym, köşegim...** ýaly söýgülik bildirmek üçinem ulanylýar. Bu biziň dil medeniýetimizdäki milli özboluşlylygymyzdyr.

Atlary beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyryan grammatik aýratynlyklardan ýene biri düşüm kategoriýasydyr. Düşümler atlary sözlemdeki beýleki sözler bilen grammatik taýdan baglanyşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Meselem, baş düşümde gelen at sözlemde eýe bolup, habar bilen baglanyşsa, eýelik düşüm at bilen ady baglanyşdyryp, eýelik-degişlilik aýyrgyly bolup gelýär. Ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalary atlary işlik bilen baglanyşdyrýarlar. Bu düşümlerde gelen atlar işlikleri aýyklar, sözlemde doldurgyç ýa da ahwalat bolup gelýärler.

Her düşümiň aýratyn goşulmasy, aňladýan manysy we öz ýerine ýetirýän hyzmaty bolýar.

Meselem, «Ýola çykdy» we «Ýoldan çykdy» diýen sözlemler düýbünden başga-başga manylary aňladýarlar.

Sypatlaryň we sanlaryň esasy grammatik aýratynlygy atlary aýyklar gelmekden ybarat. Sypatlar, esasan, suratlandyрма tipli çeper tekstlerde işjeň ulanylsa, sanlar ylmy edebiýatlarda köp ulanylýar.

Atlary, sypatlary, sanlary çalyşýandyklaryna görä, çalyşmalaryň ulanylyşynda hem özboluşly aýratynlyklar bar.

Meselem, medeniýetli adamlar özünden ululary hormatlap, sen ýerine siz diýip ýüzlenýärler.

Ylmy tekstlerde «meniň pikirimçe» däl-de, «biziň pikirimizçe», «meniň ylmy işim» däl-de, «biziň ylmy işimiz» ýaly ulanylýar.

Çalyşmalar tekstde sözlemleriň arasynda baglanyşyk döretmäge-de işjeň gatnaşýarlar.

Meselem, «Magtymguly Pyragy XVIII asyryň başlarynda dünýä inýär» diýlip başlansa, soňky sözlemlerde Magtymguly sözünü **ol, onuň, oňa, ony, onda, ondan** çalyşmalary bilen çalyşmak arkaly sözlemleriň arasynda grammatik baglanyşyk gazanylýar.

Grammatik kategoriýalaryň aňladylýşyndaky edebi normalar türkmen dili dersi boýunça okuw kitaplarynda görkezilýär. Olaryň berjaý edilmege bolsa dil medeniýetiniň esasy talabydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Grammatik kategoriýa adalgasyna nähili düşünyärsiňiz?
2. Atlarda köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalary nähili aňladylýar?

3. Grammatik kategoriýalaryň aňladylyşyndaky edebi normalary berjaý etmegiň ähmiýetini we zerurlygyny düşündiriň.

73-nji gönükme. Okaň, atlarda grammatik kategoriýalaryň aňladylyşyndaky edebi normalary aýdyp beriň.

Salamlaşmak edebi

Salamlaşmagyň manysy saglyk-salamatlyk dilemekdir. Eger senden: «Haýsy halatlarda salamlaşmaly?» — diýip sorasalar, şeýle jogap ber:

Dost-ýarlaryňy, aga-inileriňi göreniňde salamlaşmak gerek.

Jemagatly ýerlere baranyňda salam bermeli.

Jaýa gireniňde salam berip girmeli.

Bir ýerde jem bolup oturan köpçülige baranyňda salam bermeli.

Biriniň ýanyndan ugramakçy bolanyňda hem «Salamat bol» diýilýär.

Öwlüýä (gonamçylyga) baranyňda hem salam berilýär.

Öz öýüňe gireniňde hem maşgala agzalaryna salam bermegi unutma.

Atlynyň pyýada, dik duranyň oturanlara salam bermegi hökmandyr.

Kiçiler ululara, ýeke adam köpçülik bolup duranlara salam bermeli.

Yşarat — üm bilen däl-de, sesli salamlaşmaly.

Hammamda, hajathanada salam berilmeyär. Namaz, aýat-töwir okap oturylan wagty hem salam berilmeyär.

74-nji gönükme. Okaň, degişlilik kategoriýasynyň aňladylyşyna degişli sözleri saýlap göçüriň, degişlilik goşulmalarynyň manysyny we hyzmatyny düşündiriň.

«Dogan» diýip, adym tutan-da gördüm,

«Ýegen» diýip, habar gatan-da gördüm,

«Daýym» diýip, böküp ýören-de gördüm,

«Balam» diýip, kükrek geren-de gördüm.

Emma otuz ýyldyr, henize deňiç,

Adym şu söz bilen tutulmandy hiç:

Gujagma dolanda ilki zürýadym,

Şu gün «Ka-ka» diýip, tutuldy adym.

Men onuň namysyn gorap sakladym,

Goradym men ony otdan, ýalyndan.

Käteler ol meniň golumdan çekdi,
Derýalar hem seniň teniň dälmidir?
Goradym men ony gülleden, okdan,
Oňa degjek oka bagrymy tutdum.
Bagrymdan geçensoň sogrup aldym-da,
«Indi ýygnaý!» diýip öňüne atdym.

(*K. Gurbannepesow. «Oýlanma baýry»*)

75-nji gönükme. Göçüriň, köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalarynyň aňladylyşyna üns beriň.

Topragym

Seniň duzuň iýdim, nanyňy iýdim,
Galplygam etmedim, hudaýa şükür.
Käte göge galdym, kä gökden indim,
Emma hiç ýitmedim, hudaýa şükür.

Ilkinji sözümi senden başladym,
Duzuňy syladym ýalan ýazmadym.
Diňe seniň gyşyň bilen gysladym,
Diňe seniň ýazyň bilen ýazladym.

Ýitirenmi seň goýnuňda ýitirdim,
Tapanymam seň goýnuňda tapdym men.
Sen bolaňsoň dünýä akyl ýetirdim
Onuň ähli peslik, şatlygy bilen.

Hol, gaýanyň eteginde oturan
Bagyň deňesinden tabytly geçdim.
Ýene bir gün, gökden sowulyp duman,
Şol bagyň düýbünde al şerap içdim.

Nirä gitsem, meniň bilen bolduň sen.
Sen, seretsem, öňki süňňüm ekeniň.
Çalyşman daş ýurduň gülleri bilen
Aýakda yz goýan seniň tikeniň.

Minnetdarlyk sözi sada bolarmyş, —
 Ýollaryň ak bolsun, uzaga gitsin.
 Baky uka batsam bir gazaply gysş,
 Seň goýnuňda ýatmak miýesser etsin!

(G. *Ezizow*)

76-njy gönükme. Göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, olarda köplük, de-
 gişlilik, düşüm kategoriýalarynyň aňladylyşyny aýdyp beriň.

Aýdym töwerege ýaýrap, agaçlaryň şahalarynda oturan guşlary hem
 oýarýan ýalydy. Günün gyzaryp dogşy bolsa, tamdyrdan çykan çöregi
 ýatladýardy. Eger suratkeş bolsaň, bu gözelligi kagyz ýüzünde janlandyrasyň
 gelýärdi. Günün nury gözellige gözellik goşup, tebigaty has owadan
 görkezýärdi.

(*Žurnaldan*)

§ 19. Işliklerde grammatik kategoriýalaryň aňladylyşy

Edebi dilimiziň ähli stillerinde işjeň ulanylýan söz toparlarynyň ýene
 biri işliklerdir. Işliklere ýokluk-inkärlik, zaman, ýöňkeme kategoriýalary
 häsiýetli.

Ýokluk-inkärlik kategoriýasy, adatça, düýp işlikleriň yzyna *-ma/*
-me goşulmasy goşulyp, geý — *geýme*, geýin — *geýinme*, geýiber
 — *geýiberme*, işle — *işleme*, işlet — *işletme*, kömek et — *kömek*
etme, alsyn — *almasyn*, kömekleşsin — *kömekleşmesin*, okady
 — *okamady*, okaýar — *okamaýar*, okar — *okamaz* ýaly aňlalýar.
 Işligiň mälim geljek zamanynda bolsa ýokluk-inkärlik *däl* sözi arkaly
 aňladylýar.

Meselem: Men okajak — **Men okajak däl.** Biz gezelenje gitjek
 — Biz gezelenje **gitjek däl.**

Işligiň ýöňkemelerde üýtgemeyän (şahs bildirmeýän) hökmanlyk we
 hyýal-niýet şekillerinde hem ýokluk-inkärlik *däl* sözi getirilip, okamaly
 — *okamaly däl*, gitmeli — *gitmeli däl*, okamakçy — *okamakçy däl*,
 gitmekçi — *gitmekçi däl* ýaly aňladylýar.

Gymyldy-herketiň — işiň haýsy zamanda bolup geçendigi, bolup durandygy ýa-da indi boljakdygy düýp işlikleriň yzyna *-dy/-di, -ar/-er, -jak/-jek* goşulmalary goşulyp, **okady, işledi, okaýar, işleýär, okar, işlär, okajak, işlejek, duruberdi, duruberýär, duruberer, kömek etdi, kömek edýär, kömek eder, kömek etjek** ýaly aňladylýar.

Işlik şekilleriniň yzyna habarlyk goşulmalaryny goşmak bilen *okaýardy, okardy, okapdy, okapmyş, okajakdy, okan eken, okar eken...* ýaly dürli modal manyly öten zaman bildirilýär.

Zaman goşulmalarynyň ulanylyşynda käbir stilistik aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Meselem, ylmy stilde işligiň häzirki zamany beýlekilere garanda has işjeň ulanylýar. Öň bolup geçen wakalar hem häzirki zaman formasynda beýan edilýär.

Meselem: «XIX asyrdä Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji dagy dil babatda Magtymgulynyň ýörelgesini dowam etdirýärler. Olaryň eserleriniň aglabasy aýdyma öwrülip, döredijiligi nusgalyk derejesine göterilýär».

Sözlemleriň habarlaryny häzirki zamanda getirmek arkaly tekstde sözlemleriň arasynda baglanyşyk gazanylýar.

Işliklerde işiň haýsy şahs tarapyndan edilendigini, edilýändigini, ediljekdigini bildirýän ýörite ýöňkeme goşulmalary bar. Olar zaman goşulmalarynyň yzyna goşulýarlar. Meselem:

Men okadym, özleşdirdim.

Sen okadyň, özleşdirdiň.

Ol okady, özleşdirdi.

Biz okadyk, özleşdirdik.

Siz okadyňyz, özleşdirdiňiz.

Olar okadylar, özleşdirdiler.

Häzirki we nämälim geljek zaman işlikleriniň ýöňkeme goşulmalary meňzeş.

Meselem:

Men okaýaryn, okaryn.

Sen okaýarsyň, okarsyň.

Ol okaýar, okar.

Biz okaýarys, okarys.
Siz okaýarsyňyz, okarsyňyz.
Olar okaýarlar, okarlar.

Zaman we ýöňkeme kategoriýalarynyň ýönekeý gepleşikde aňladylyşy edebi dildäkiden birneme tapawutlanýar. Ýönekeý gepleşikde zaman aňladylanda, köplenç, at çalyşmaları getirilmeyär, goşulmalar gysgaldylyp aýdylýar.

Işligiň hökmanlyk şekilindäki habarlaryň ulanylyşy-da ähli stillerde deň däl. Olar resmi iş stilinde gulluk hatlarynda, buýruklardyr permanlarda has işjeň ulanylýar.

Ortak işlikleriň ulanylyşynda hem stilistik aýratynlyklar bar.
Magtymguly Pyragynyň:

Dünyäde aňlardan aňlamaz kändir.
Bilmezler beladyr, bilenler jandyr.
Ol kişiler adam tilli haýwandyr,
Söz aňmasa hem ygrary bolmasa —

diýen setirlerinden görnüşi ýaly, ortak işlikler çeper stilde pikiri gysby aňlatmakda çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýär.

Edebi dilimizde buýrugyň **gel, geläý, gelgin, geläyiň, geliň, gelsene, gelseňiz-le...** ýaly dürli-dürli öwüşginde aňladylyşy ene dilimiziň stilistik serişdelere baýdygyny, dil medeniýeti babatda ägirt uly mümkinçilikleriniň bardygyny görkezýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşlikleriň grammatik kategoriýalary haýsylar?
2. Edebi dilimizde ýokluk-inkärlik, zaman we ýöňkeme kategoriýalary nähili aňladylýar?
3. İşlik şekilleriniň ulanylyşyndaky stilistik aýratynlyklary aýdyp beriň.

77-nji gönükme. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, ýokluk-inkärlik, zaman we ýöňkeme kategoriýalarynyň aňladylyşyndaky grammatik normalary aýdyp beriň.

Oguz hanyň sürnüp gelen duşmana «Ser bereris, ýöne ýer bermeris» diýmegi, pähimdar pederlerimiziň öz nesillerine «Kenganda şa bolanyňdan, öz iliňde geday bolanyň ýagşy», «Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar», «Towşana dogduk depe» ýaly nakyllary miras gal-dyrmagy ýöne ýere dälidir. Bu pähimleriň aňyrsynda türkmen nesliniň ene süýdi, kábe hüwdüsi bilen körpelikden ganyna siňen watanperwerlik duýgusy ýatandyr.

(Gazetden)

78-nji gönükme. Göçüriň. Zaman goşulmalarynyň tekstde baglanyşyk döretmekdäki hyzmatyny düşündiriň.

Miweli baglary ekip ýetişdiren bagbanlara uly hormat goýlup, il içinde sylanýar. Watanymyzyň topragynda miweli agaçlardan alma, üzüm, injir, igde, pisse, tut, hoz, erik, alça, ülje... ýaly onlarça görnüşi; saýaly agaçlardan tal, toraňňy, derek, serwi, söwüt, sazak, gandym, sözen, arça, kerkaw ýaly görnüşleri ösüp ýetişýär. Halkymyz agaç ekmegi parz hasaplaýar. «Agaçsyz oba tozan görner» diýip, halkymyz saýaly we miweli agaçlaryň köp ekilmegini isläpdir.

(Žurnaldan)

79-njy gönükme. Göçüriň, ortak işlikleriň pikiri gysby bermekdäki stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär.

Giden getirer, oturan nyrh sorar.

Köp okan köp biler.

Aglasy gelen oglan atasynyň sakgalyny oýnar.

Aryk akan ýerinde, bagt bakan ýerine.

80-njy gönükme. Teksti okaň, ýönekeý gepleşikde işlik kategoriýalarynyň aňladylyşyndaky aýratynlyklary aýdyp beriň.

Meret gelyän ota seretdi. Otly demir ýoly sarsdyryp ýetip gelyärdi. Meret howlugyp, Nurgeldiniň bir gezek aýagyny çözjek boldy, bir gezek bilini çözjek boldy, bir gezek goluny çözjek bolup aljyrap, elini-aýagyny ýitirdi. Otly bolsa tüýdügine sygdygyndan gygyryp ýakyn geldi. Meret

iki ortada aljyrap, ol gelyän ota bir seredip, Nurgeldä bir seredip, bir-den jübüsindäki çakgysy ýadyna düşdi. Ol hasyr-husur jübüsinden çakgysyny çykardy, Nurgeldä topuldy. Onuň bilinden ýüpleri çaltlyk bilen kesişdirmäge durdy.

Otly yzyny üzmän gygyryp, ok ýaly ýetip gelyärdi. Meret bütin ýüpleri kesişdirenden soň, Nurgeldini çaltlyk bilen gujaklap, demir ýoldan düşürdi. Otlam gygyryp, dünýäni sarsdyryp geçip gitdi.

Meret Nurgeldini ýerde goýdy. Haşlap uludan demini alyp, iki elini bykynyna urup, ota seretdi, zyndan Nurgeldiniň golunyň, aýagynyň daňylaryny kesişdirip boşatdy. Soň Meret gapdalyndaky akyp ýatan ýapdan goşawujy bilen suw getirip, hyrkyldap ýatan Nurgeldä suw berdi. Nurgeldi kem-kemden ysgynyna gelip, gözünü ýalpa açdy.

(A. Durdyýew. «S.e»)

§ 20. Sintaktik serişdeleriň dürli stillerde ulanylyş aýratynlyklary

Sintaktik serişdeleriň ulanylyşynda hem grammatik normalaryň berjaý edilişinde käbir stilistik aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Meselem, erkin we durnukly söz düzümleriniň, doly we doly däl sözlemleriň, ýönekeý we goşma sözlemleriň ýönekeý gepleşikde ulanylyşy edebi dilimiziň beýleki stillerinde ulanylyşyndan tapawutlanýar.

Ýönekeý gepleşikde durnukly söz düzümleri, doly däl ýönekeý sözlemler köp ulanylýar, aýratynam, inwersiýa hadysasyna ýygy-ýygydan duş gelinýär.

Edebi dilimiziň ýazuw görnüşinde, adaçça, habar sözlemiň ahyrynda, eýe habardan öň, köplenç, başda, aýyklaýjy agzalar bolsa öz aýyklaýan sözleriniň öň ýanyndan getirilýär.

Sözleýşiň täsirliligini artdyrmak üçin sözleýän adam sözlemde sözleriň adaty tertibini üýtgedýär, nygtamak isleýän sözünü aýratyn basym berip aýdýar.

Sözleriň ornunyň üýtgedilmegi-de stilistik hyzmaty ýerine ýetirýär, nygtalýan sözün täsirliligini artdyrýar.

Inwersiýa hadysasy çeper stilde, aýratynam, akgylylyk gazanmak üçin şahyrana eserlerde has giň ýaýran.

Meselem:

Yrýa boldy köpüň okan namazy...
Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar...
(*Magtymguly*)

Kylgyl meniň ýolum rowan,
Çar pasly baharly, daglar!
(*Mollanepes*)

Sözlemdäki haýsy sözün logiki basym bilen nygtalyp aýdylýandygyny ýazuwda görkezýän ýörite belgi ýok. Şoňa görä ýazuw dilinde nygtalýan sözün habaryň edil öň ýanyndan getirilmegi hökmandyr.

Sintaktik serişdeleri ulanmakda edebi dilimiziň grammatik normalarynyň berjaý edilmezligi stilistik ýalňyşlyklaryň döremegine getirýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sintaktik serişdeleriň ulanylyşynda edebi dilimiziň sözleýiş we ýazuw görnüşlerinde nähili aýratynlyklar bar?
2. Inwersiýa näme? Onuň stilistik hyzmatyny düşündiriň.

81-nji gönükmе. Teksti labyzly okaň, onuň birinji abzasyny depderiňize göçürip, sözlemleriň baglanyşdyrylyşyny we olarda nygtalýan sözleri aýdyp beriň.

Gadym wagtlarda bir garyp daýhan obadaşlarynyň ekinlerini ekip berip, güzeranyny dolandyryan eken. Daýhanyň hilegär goňsusy bolupdyr. Ol bir gün goňsusynyň ýany bilen bir obadaşynyň ýerini agdarmaga gidipdir.

Daýhanyň pili her gezek ýere degende ol «päh», «wah» diýip ses edipdir. Daýhan ýeri agdaryp bolupdyr. Ýer eýesi daýhana hakyny berende, goňsusy hem dawa turzup başlapdyr.

Iki goňşy tä öýlerine ýetýänçäler dawalaşypdyrlar.

Ertesi daýhany goňsusy kazynyň ýanyna çagyrdýar. Kazy olary diňläpdir we şeýle diýipdir:

— Daýhan, sen maňa düýnki gazanan puluňy ber. Men ondan heriňiziň ýetdik paýyňyzy berjek.

Daýhan närazylygyny bildirip, jübüsinden teňňelerini çykaryp, kaza uzadypdyr. Kazy teňňeleri daýhanyň öňüne tarap seslendirip seçip goýberipdir. Bu ýagdaýa goňşular haýran galýarlar.

Kazy: «Daýhan, sen teňňeleri alarsyň, goňsyň bolsa olardan çykan sesleri alar. Şu-da siziň hakyňyz bolar» diýipdir.

Bu gadymy rowaýat öz ähmiýetini ýtirmän, asyrlar aşyp gelipdir.

(Žurnaldan)

82-nji gönükme. Goşgyny göçürüň, logiki basym berlip nygtalyp okalýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Söz bardyr — kesdirer başy,
Söz bardyr — keser söweşi.
Söz bardyr — awuly aşy
Baly bilen ýag eýleýir.

(Ýunus Emre)

Dostuň bürgüt bolsa — daglara elter,
Dostuň bilbil bolsa — baglara elter,
Dostuň elguş bolsa — bir oba elter,
Dostuň baýguş bolsa — haraba elter.

Taşlama başlanyňy,
Başlama taşlanyňy.
Sanasaň-da dostuňy,
Sanama duşmanyňy.

(K. Gurbannepesow)

83-nji gönükme. Teksti labyzly okaň. Sözleşilende sözlemleriň ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Çaýhanadan çykan dört kişi obanyň egrem-bugram köçesi bilen nirädir bir ýere baryan eken. Olaryň biri pars, ikinjisi türkmen, üçünjisi arap, dördünjisi grek eken. Olaryň bary-ýogy ýekeje teňňesi galypdyr. Oňa dördüside şarik bolansoň, her kim öz pikirini orta atypdyr.

— Meniň-ä angur satyn alasym gelyär diýip, pars pikirini mälim edipdir.

Men bolsa üzüm aljak — diýip, türkmen aýdypdyr.

Meniň unab iýesim gelýär — diýip, arap dilleniýdir.

Biz ştafil satyn alarys — diýip, grek kesgitli aýdypdyr.

Edil şol wagt bularyň deňinden köp dil bilýän bir syýahatçy geçip barýan eken. Ol: «Hany, şol teňňäni maňa beriň. Men siziň ähliňizi kanagatlan-dyraýyn» diýpdir.

Ilkibaşda olar oňa ynanmandyrlar, ýöne soň oňa teňňäni bermegi makul görüpdiler.

Ol adam teňňäni alyp, golaýdaky bazara sowlupdyr we ol ýerden dört salkym üzüm satyn alyp, bulara getirip beripdir.

Bul-a meniň angurym — diýip, pars ilki bolup dilleniýdir. Türkmen: «Ine, meniň üzüm diýýänim şu-da» diýipdir.

Meniň dilimde muňa ştafil diýilýär — diýip, grek tekrarlapdyr.

Şeýdip, olar ötegçiniň getiren üzümini paýlaşypdyrlar we her zadyň her dilde öz adynyň bardygyna düşüniýdiler.

(Gazetden)

84-nji gönükme. Şahyrana eserlerden inwersiýa hadysasyna degişli 10 sany mysal tapyp depderiňize ýazyň.

§ 21. Tekst, onuň aýratynlyklary, mazmun we grammatik taýdan bitewüligi

Ynsan sesýetimden uzakdakylara habar bermek, öz oý-pikirlerini geljekki nesillere ýetirmek üçin hat-ýazuw oýlap tapypdyr.

Ýazuw adamzat taryhyndaky iň beýik oýlap tapyş hasaplanylýar. Ol halkyň ruňy baýlygyny ýitirmän, üýtgetmän saklaýar, geljekki nesillere ýetirýär, ata-babalaryň akyl-paýhasyndan, durmuş tejribesinden peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Ata-babalarymyzyň dürli taryhy döwürlerde arameý, sogdy, oguz, uýgur, arap ... hatlarynda ýazyp galдыran baý medeni mirasy bu gün Golýazmalar institutynda jemlenilip, her taraplaýyn öwrenilýär we okyjylar köpçüligine ýetirilýär.

Eserleriň ýazuwdaky görnüşine tekst diýilýär. Tekstiň dili monolog häsiýetlilik bilen tapawutlanýar.

Tekstleriň many-mazmunyna düşünmek üçin ilki bilen onuň gurluşyny, düzümindäki sözlemleri baglanyşdyrýan serişdeleri düýpli özleşdirmegimiz gerek.

Tekst dil biliminde iň az öwrenilen meseleleriň biri. Ol gurluşy hem mazmun bitewüligi taýdan sözlemlere seredende has çylşyrymly sintaktik birlikdir. Onuň düzümindäki sözlemleriň mazmun taýdan-da, grammatik taýdan-da özara baglanyşmagy hökmandyr.

Ene dilimiz tekstde baglanyşyk döretmäge hyzmat edýän serişdelere örän baý. Olardan çalyşmalar, işligiň zaman goşulmalary, baglaýjy kömekçiler, modal sözler, sinonimler tekstde mazmun hem grammatik taýdan baglanyşyk döretmäge has işjeň gatnaşýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tekst näme? Onuň özara gepleşikden (dialogdan) näme aýratynlygy bar?
2. Tekstiň düzümindäki sözlemlerde mazmun we grammatik baglanyşyk haýsy serişdeler arkaly gazanylýar?

85-nji gönükme. Okaň. Dialogyň monologdan tapawudyny aýdyp beriň.

— Suray jan, sen, gyzym, görýän welin, Gaýly bilen hiç oňuşmaýarsyň. Sen uly gyz, eýýäm ikinji synpda okap ýörsüň. Gaýly seniň jigiň aňry.

Surajyk birden gara çyny bilen ömründe ilkinji gezek kakasyna jabjyndy:

— Ýok, kaka, ol meniň jigim däldir. Beý diýme ...

Kakasy hoşamaýlygyny elden bermän, sözüni dowam etdi:

— Görýärmiň, sen onuň bilen hiç oňuşjak däl. Şonuň üçinem ejeň bilen biz şeýle maslahata geldik: sen entejik mamaňlarda ýaşaber. Bizem zzyňdan barar durarys. Ýüregiňi gysdyrmarys ...

(T. Gurbanow. «Mahmal bägül»)

86-njy gönükme. Teksti göçüriň. Sözlemleriň haýsy serişdeler arkaly baglanyşdyrylandygyny düşündiriň.

Adam näçe dil bilse, şonça-da onuň düşünjesi artýar, pikiri baýlaşýar. Şeýle adamlar öz pikirini logiki taýdan zzygider beýan etmegi hem gowy

başarýarlar. Gowy gepläp bilmek, pikiriňi düşnükli sözler bilen ile ýetirmegi başarmak – bu sungatdyr. Oňa ýaşlykdan endik etmek gerek.

Hünäriň erbedi, käriň ýaramazy ýokdur. Adamy onuň käriniň ululygy-kiçiligi däl-de, eýsem şol käri onuň başaryşy bezeýändir.

87-nji gönükmе. Tekstiň haýsy stile degişlidigini, sözlemleriň many we grammatik taýdan haýsy serişdeler arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Alkyşa ýugrulan hoş söze ynsan hemişe teşne. Oňa kiçi ýaşly-da, uly ýaşly-da mätäç. Çünki olarda güýç-gudrat bar. Olar barada gürrüň gozgalanda, köpi gören ýaşulularyň biriniň aýdan şu sözleri henizem ýadyndan çykanok: «Ynsan kalbynyň açary hoş, ýagşy sözdür. Olar ynsan kalbyna tenekardyr, melhemdir. Olary diliň senasyna öwrüp, ýerini bilip ulansaň, bagtam, berekedem taparsyň, ogul!»

(Žurnaldan)

88-nji gönükmе. Magtymguly Pyragynyň döredijiligi hakdaky garaýyşlary göçüriň. Tekstiň düzümindäki sözlemleriň many hem grammatik taýdan baglanyşdyrylyşyny öwreniň.

Magtymguly özbek we türkmen halky üçin deň derejede sarpalydyr hemde ýeke-täkdir.

(I. A. Karimow)

Biziň halkymyzyň däbi boýunça iň belent zatlar Elbrus dagy bilen deňeşdirilýär. Men Magtymgulyny we onuň şygryýetini şol belent dag bilen deňeşdirýärim. Magtymgulyny men diňe türkmen şygryýetiniň däl, eýsem dünýä şygryýetiniň-de Elbrusy hasap edýärim.

(Kaýsyn Kulyýew)

Magtymguly türkmen şygryýetinde gymmatbaha daşlaryň biri bolup, ol biziň zamanamyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhesi bilen lowurdaýar.

(Ýewgeniý Bertels)

Magtymgulynyň goşgularyny öz dilimize terjime etmek bilen şygryýet äleminde şeýle ägirt, beýik ynsanyň türkmenleriň arasynda bardygyna göz ýetirdim.

(Resul Gamzatow)

§ 22. Tekstiň bölekleri, abzaslara bölünişi

Şahyrana eserleriň beýtlere, bentlere bölünişi ýaly, proza eserleride, ylmy eserlerde, piblisistik eserlerde abzaslara bölünýär. Abzas tekstiň bir bölegidir. Abzaslaryň her birinde aýdylýan pikirler özara baglanyşdyrylyp, olaryň jeminden tekstiň umumy mazmuny gelip çykýar.

Tekst, esasan, üç ýagdaýda abzaslara bölünýär:

1. Öňki sözlemlerdäkiden tapawutly täze pikiriň öňe sürülýändigini okyja duýdurmak üçin;

2. Tekstiň şol bölegindäki pikiriň wajyplygyna okyjynyň ünsüni çekmek üçin;

3. Öňki sözlemler bilen logiki taýdan baglanyşmaýandygy üçin.

Tekst okalanda, aýratynam, ylmy edebiýatlarda bir abzasy özleşdirmezden yzky abzaslara geçmek maslahat berilmeyär. Esere syn ýazmak üçin tekstiň abzasma-abzas özleşdirilmegi zerurdyr.

Beýannama, düzme ýazanyňyzda hem tekstiň abzaslara bölünişiniň düzgünleriniň berjaý edilmegi hökmandyr.

Tekstiň gurluşyny, abzaslara bölünişini, düzümindäki sözlemleriň many hem grammatik taýdan baglanyşdyrylyşyny özleşdirmeklik edebi dilimiziň ýazuw görnüşiniň mümkinçiliklerine akyl ýetirmekde uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tekstiň bölekleri nähili atlandyrylýar?
2. Tekst haýsy ýagdaýlarda abzaslara bölünýär?

89-njy gönükme. Teksti okaň, onuň haýsy stile degişlidigini anyklaň. Abzaslara bölünişini düşündiriň. Abzaslary mazmun we grammatik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat eden serişdeleri aýdyp beriň.

Döwletimiz Özbekistanda şu wagta çenli okuw-terbiýeçilik işleri türkmen dilinde alnyp barylýan mekdeplerde, degişli okuw maksatnamalary we okuw kitaplary bolsa-da, Döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soňra okuw kitaplary döwür talabyna laýyk ýazylyp başlandy. Bu Döwletimiziň we Prezidentimiziň Özbekistanda ýaşayan beýleki halklaryň diliniň, medeniýetiniň ösmegi üçin edýän atalyk aladalarynyň biridir.

Şu pikirden ugur alyp, Özbekistan Bilim ministrligi Prezidentimiziň we Döwletimiziň alyp barýan adalatly syýasatynyň netijesinde şu wagta çenli türkmen dilinde birnäçe okuw kitaplaryny okuwçylara ýetirdi.

90-njy gönükme. Berlen bölegiň beýan ediliş häsiýeti boýunça tekstleriň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

Turaç diýseň owadan guş bolup, ol sülgünler maşgalasyna degişlidir. Adatça, turaçlaryň reňki goňrumtyl, bedeninde sary tegmiljikler we çyzyjaklar bolýar.

Bu guş, esasan, suw howdanlarynyň golaýyndaky açyk we otjumak ýerlerde, kenar ýakadaky ösgün otluk we ekerançylyk meýdanlarynda ýaşaýar. Turaçlar hemişe jübüt ýaşaýarlar. Olar mart — awgust aýlarynyň dowamynda bir gezek, käbirleri bolsa iki gezek köpelyärler.

Turaç dili senaly guş hasaplanýar. Bu guş hakynda söz ussady Magtymguly Pyragynyň hem şeýle setirleri bar:

Turaç dili senada,
Ördek tili penada,
Gazlar galkyp howada,
Gözi umman içinde.

91-nji gönükme. Göçüriň. Tekstiň abzaslara bölünişini we ol abzaslary baglanyşdyrýan serişdeleri aýdyp beriň.

Adamzat jemgyýetiniň ösmegi bilen salamlaşmak döpleri ýuwaş-ýuwaşdan özgeripdir. Gadymy döwrüň adamlary taýaklaryny, naýzalaryny ýokary galdyryp, salamlaşan bolsalar, soňlugy bilen boş eliňi ýokary galdyrmak ýeterlik bolupdyr. Bu hereket «Ynha, meniň elimde hiç zat ýok, gorkma, saňa rahatlyk bolsun» diýen manyny aňladypdyr.

Irki döwürlerde salamlaşmakda ulanylan sözleriň ençemesi biziň üçin geň bolup duýulýar. Sebäbi her bir halkyň öz ýörelgesi bolup, öz durmuşlary üçin derwaýys hem-de ýetmeýän zatlary arzuw edipdirler.

Ata-babalarymyz dil çykaranyndan çagalara salamlaşmagyň edep-kadalaryny öwredipdirler hem-de olaryň dogry berjaý edilmegine gözegçilik edipdirler.

92-nji gönükme. Göçüriň. Atalar sözi — nakyllaryň hersiniň abzasdan ýazylyşynyň sebäbini düşündiriň.

Dil — bela, diş — gala.
 Ýagşy söz ýylany hinden çykarar.
 Toýa garramak ýok, ýasa — könelmek.
 Adyl däl kişiniň aýagy synyk, gözi sokur.
 Açgözüň garny doýsa-da, gözi doýmaz.
 Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda.

§ 23. Tekstiň derňewi, stilistik ýalňyşlar

Tekstleriň suratlandyrma, hekaýa etme, pikir ýöretme häsiýetli bolýandygyny bilýäris. Olaryň hersinde dil serişdeleriniň ulanylyşynda käbir aýratynlyklara duş gelinýär.

Meselem, suratlandyrma häsiýetli tekstlerde tebigat gözelliglerini, ynsanyň bolşuny suratlandyrmak üçin sypatlar, hallar işjeň ulanylýar.

Hekaýa etme häsiýetli tekstlerde wakalaryň ösüş yzygiderliligine aýratyn üns berilýär. Her sözlemde ösüşiniň bellibir etaby beýan edilýär.

Pikir ýöretme häsiýetli ylmy tekstlerde bolsa ilki täze garaýyş beýan edilýär, soň ol delillendirilýär we netijä gelinýär. Ylmy tekstlerde terminologik leksika, eýerjeňli goşma sözlemler, baglanyşyk döretmek üçin **şeylelikde, diýmek, biziň pikirimizçe** ýaly modal sözler işjeň ulanylýar.

Dil birliklerini ulanmakda stilistik normalaryň berjaý edilmezligi sebäpli, stil ýalňyşlyklary ýüze çykýar. köplenç, awtoryň söz baýygynyň garyplygy sebäpli, şol bir sözüň gaýtalanmagy, çeperçilik serişdeleriniň, durnukly söz düzümleriniň ýerliksiz ulanylmagy, dialektizmlere ýol berilmegi ýa-da ýönekeý gepleşikde ylmy adalgalaryň, çeper eserlerde resmi stiliň aýratynlyklarynyň ulanylyşy ýaly säwliklere duş gelinýär.

Dil birliklerini ulanmakda stil aýratynlyklarynyň göz önünde tutulmagy we stilistik ýalňyşlaryň düzedilmegi hökmandyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Stilistik norma näme?

2. Stilistik normalaryň berjaý edilmezliginiň dil medeniýetine täsiri barmy?
3. Nähili ýalňyslara stilistik ýalňyş diýilýär?

93-nji gönükme. Teksti deňeşdiriň we pikiriň sözleýşiň haýsy görnüşinde beýan edilendigini ýüze çykaryň.

1. Daňyň düýbi ýaňy çyzylypdy. Ilkagşamky tüsse obanyň üstünden şindem aýrylmandy. Howadan ýanyk ysy gelip durdy. Obada metjitden başga abat öý galmandy. Onuň belent gümmezi haňlap galan obanyň üstünde bigörk howalanyp, birhili yüregiňi gysdyrýardy. Abat galan ikinji bir zat garagaçdy. Ony şepbik basypdy. Bulduraşyp, käsi eýmenişiň, kabiri bolsa ýelim ýaly damyp duran şepbikler ony perişan görkezýärdi. Onuň häzirki bolup durşy başyna iş düşen garyp obanyň halyna gyýylýan ýalydy.

2. Birden ýörişe çagyryan signal berildi. Esgerler sap-sap ýöräp ugradylar. Olaryn arasynda Taganam bardy. Ol atynyň jylawundan tutup, howlukman gadam urdy. Aşyr atyň maňlaýyndan sypalaýardy hem-de kakasyňa guwançly seredýärdi. Ataly-ogul medpunktuň deňine ýetip, az-kem sägindi. Sol wagtam Ogulgerek hemmesi oňat diýen terzde baş atdy. Taganyň ýanan yüregi haýsydyr bir pursat ynjalan ýaly boldy.

(R. Esenow. «Säherdäki salgymlar»)

94-nji gönükme. Teksti okaň we stil näsazlyklaryny (köpsözlülük...) düzedip göçüriň.

Jaýa giren adam onda oturanlaryň ýaşyna, jynsyna seretmezden, içerik salam berip girmeli. Jaýda hiç kim bolmasa-da, onuň hormaty üçin salam berip girilýändir.

Ýolda duş gelen ýaşululara salam bermän geçmek medeniýetsizlikdir. Şonuň üçin öňüňizden çykan adam sizden uly ýa-da deňeçer bolsun, onuň tanyş-nätanyşdygyna, aýal erkekdigine parh goýman, oňa salam beriň.

95-nji gönükme. Teksti okaň. Sözlemleri mazmun we grammatik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat eden serişdeleri aýdyp beriň.

Kitap seni dünýäniň meşhur adamlary, alymlary, ýazyjylary, suratkeşleri, kompozitorlary bilen islän wagtyňda duşuryp, islän çagyňda sözleşdirip biler.

Kitap saňa dürli ylymdan ders berer. Kitap seniň gadyrdan dostuňdyr. Kitap hiç wagt garramaýan, hemişe juwan, hemişe seniň gullugyňa häzir bir wepaly hyzmatkärdir. Sen haýsy döwrüň taryhyndan, haýsy milletiň ykbalýndan heň buýursaň, kitap seniň arzuwyňy ýerine ýetirýän, gijä, gündize parh goýmaýan, ýadamany-armany bilmeyän, aýdym aýdyp, saz çalyyp berýän hoş owaz bir bagşydyr.

(*B. Kerbabajew*)

96-njy gönükme. Teksti okaň. Ondaky näsazlyklary (köpsözlülük, kömekçileriň, goşulmalaryň nädogry ulanylmagy...) düzedip göçüriň.

Gözel daýza — ökde halyçy. Maral daýza hem ökde halyçy. Ökde halyçylar bolan Gözel daýza we Maral daýza dagy biziň obamyzda ýaşaýarlar. Biziň synpymyzyň gyzlary ökde halyçylar Gözel daýza bilen Maral daýzany alada bilen garşy aldylar. Ökde halyçylar Gözel daýza bilen Maral daýza biziň synpymyzyň gyzlaryna haly dokamak sylary barada gürrüň berdiler.

§ 24. Iş kadyzlary bilen işleşmek. Annotasiýa

«Annotasiýa» — latynça (annotatio) söz bolup, biziň dilimizde «bellik» diýmegi aňladýar. Annotasiýa — kitabyň, makalanyň ýa-da golýazmanyň mazmunyny açyp görkezýän gysgaça beýannamadyr. Ýagny haýsydyr bir neşir hakyndaky gysga habar, resminama, onuň bir bölegi ýa-da resminamalar jemlenmesiniň maksady, mazmuny, şekili we başga özüne mahsus bolan görnüşleri barasynda ýazylan häsiyetlendirmesidir. Annotasiýada adatça esasy meseleler sanalyp geçilýär, kähalatda bolsa esere baha hem berilýär.

Annotasiýa ýazylanda, esasan, sözüň gysgalygy, ýönekeýligi we anyklyly talap edilýär. Ol sözbaşysyz berilmelidir. Onuň ortaça göwrümi — 500 basma belgi, kähalatlarda bolsa 800–1000 basma belgi möçberinde bolmagy mümkin.

N. Saryhanowyň «Kitap» hekaýasyna ýazylan annotasiýanyň mysaly nusgasy

«Kitap» hekaýasynda Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy we onuň terbiýeçilik ähmiýeti, kitaba bolan hormat hakynda pikir ýöredilýär.

Awtor ynsanlaryň agyr dyrmuşda ýaşan wagtlarynda-da kitaba, söz gudratyna berlen bahany nygtaýär. Eserde maddy baýlykdan ruhy baýlygyň üstünligi dogry baňalanyp, şahyryň goşgular ýygındysynyň köp nusgada halka ýetirilmekdäki edilen işler beýan edilýär.

97-nji gönükme. Aşakdaky berlen tekste annotasiýa ýazyň.

Ene süýdi

Gadym wagtlarda bir garry ene ýaşapdyr, onuňam ýer ýüzünde ýekeje ogly bolupdyr.

Ene ony özi iýmän iýdirip, geýmän geýdirip, daýaw, sagdyn ýigit edip yetiştiripdir. Bir gezek oba ýagy dökülipdir, şol söweşde ýigit edermenlik görkezip, at-abraýa eýe bolupdyr.

Ýigidiň görkezen gahrymançylygy patyşa ýetip, patyşa ony öz goşunyna serkerde edip belläpdir.

Patyşa ýigide göwni ýetensoň, oňa öz ýalňyz gyzyny nikalap, toý tutup berip, köşkde saklaýar.

Günler aýlanyp, ýyllar geçip, patyşa amandyny tabşyrandan soň, şol ýigit patyşa bolup, onuň at-owazasy dünýä ýaýraýar. Emma aradan ençeme ýyl geçse-de, şol abraýly patyşanyň özüni adam eden enesi ýadyna düşmeýär.

Bu ýagdaýyň tersine, enesi oglundan göwün-kine etmän, onuň ýüzünü görüp, didaryndan doýmak üçin köşge gelýär. Emma köşgüň ýasawullary enäni köşge goýbermeýärler. Garry ene özüniň patyşanyň enesidigini aýdanyndan soň, ony oglunyň huzuryna eltýärler. Patyşa garry eleşan aýaly görüp:

— Ony güm ediň, meniň beýle enem bolmaz — diýýär. Göwnüne deglen garry ene:

— Oglum, men saňa ak süýt berip adam etdim. Sen bolsaň meniň azabymy ýüzüme urduň. Pikir etme, men seniň köşgüne zada mätäç bolup gelmedim, Hudaýa yüz-de mün şükür, meniň ilim-günüm bar, kem zadym ýok. Men seniň didaryňa zar bolup geldim, sen ony maňa rowa görmediň. Saňa beren ak süýdüme razy dälidirin — diýipdir.

Onda patyşa garra ýüzlenip:

— Ene, sen ene süýdüniň gürrüni edýän, gerek bolsa, men saňa näçe diýseň küýzeläp süýt tapyp bereýin — diýipdir. Garram:

— Asyl, sen maña ýekeje käse ene süýdüni tapyp berip bilseň, menrazy — diýipdir.

Patyşa öz ýurduna jar çekdirip, öýme-öý aýlanyp, süýdüň agramyna görä gyzyl berjegini aýdypdyr, emma çagasynyň agzyndan kesip, patyşa käseläp, küýzeläp süýdüni berip biljek ene tapylmandyr.

Patyşa ene süýdüniň hiç bir zat bilen, gyzyl bilen-de, kümüş bilen-de çalşylmaýanlygyna, onuň mukaddesligine göz ýetirip, enesinden ötünç sorap, ony köşge ýaşamaga çagyryr. Emma göwnüne deglen enerazy bolmaýar.

98-nji gönükmе. Ýokardaky mysaly nusgada berlişi ýalý gazet-žurnallardan okan makalalaryňyza annotasiýa ýazyň.

§ 25. Syn ýazmak

Syn — edebi tankyt žanry, täze ýazylan çeper eserleriň ýa-da ylmy işleriň derňewi. Synda eseriň bibliografik beýany, şeýle-de mazmyny, onda gozgalan meseleler, eseriň ideýa aýratynlyklary, awtoryň döredijiliginde, edebiyatda tutýan orny hakynda maglymat berilýär. Onuň esasy üstünlikleri we kemçilikleri bellenip geçilýär. Syn, esasan, kitapsöýüjiler üçin niýetlenilýär, olara täze ýazylan eserler hakynda maglumat bermek bilen bilelikde, iň gerekisini saýlap almaga kömek edýär.

İçki syn hem bolýar. Meselem, neşirýata gelen çeper, tankydy we ylmy eserler içki synda derňelýär. Ýöne bu syn metbugatda yglan edilmeyär.

Ä. Şamyradowyň «Howandarlyk» hekaýasyna ýazylan synyň mysaly nusgasy

Ämet Şamyradowyň «Howandarlyk» hekaýasynda tokaýyň golaýynda ýaşayan bir awçynyň durmuşynda bolup geçen waka çeper suratlandyrylýar. Ejir çeken ýolbarsyň alaçsyz ýagdaýda galyp, adandan kömek isläp, gijäniň ýarymynda awçynyň öýüne gelendigini, ynsanyň parasatly hereketi netijesinde onuň azapdan halas bolandygyny ynanarly epizodlaryň üsti bilen teswirleýär.

Hakikatda, ýurtyjy haýwan bilen adamyň arasynda beýle ýakynlygyň tötänden bolup bilmejekdigi bize mälim bolsa-da, waka ynanarly derejede işlenipdir.

Ýazyjy bu wakany suratlandyrmak bilen okyjyda ejize, garyba kömegi, mätäçlere rehim etmegi, hemaýat etmegi, dertliniň derdine duýgudaş bolmagy ünedeýär.

Awtor eserdäki beýan edilen wakanyň mysalynda ynsan bilen haýwanyň arasyndaky ýakynlygy çeper beýan etmegi ussatlyk bilen başarypdyr.

99-njy gönükme. Aşakdaky ylmy makaladan alnan tekste syn ýazmaga synanyşyň.

Magtymguly — şygryýet äleminiň ummany

Magtymguly türkmen halkynyň milli şahyry, milli guwanjy, milli buýsanjy hasaplanýar. Türkmen diýlende, Magtymguly, Magtymguly diýlende türkmen diýen söz biygtyýar ýadyňa düşýär.

Döwletmämmet Azadynyň döwürdeşi Durdy şahyr:

— Meniňkini sil alar, ýel alar, seniňkini il alar — diýip, Magtymgulynyň döredijiligine ýokary baňa beripdir.

Magtymguly 1724-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda, Hajygowşan obasynda ylymly-bilimli maşgalada dogulýar. Ol önüp-ösen ýeri barada «Äleme belgilidir» atly goşgusynda şeýle maglumatlar bilen beýan edýär:

Bilmeyen soranlara aýdyň, bu garyp adymyz,

Asly — gerkez, ýurdy — Etrek, ady Magtymguludyr.

Magtymguly dünýä inende, kakasynyň dogan okaşan dosty Selim Magtym olara gezmäge gelýär. Olar çaganyň şolar ýaly atly, abraýly, asylyly bolmagyny arzuwlap, oňa Magtymguly adyny dakýarlar.

Döwletmämmet Azady ogluna döwrüň talabyna laýyk ýokary bilim bermek babatda-da, tagalla baryny edýär. Magtymgula arap, pars dillerinde suwara gürläp, okap hem ýazyp bilmegi öwredýär. Gündogaryň taryhyna, edebiyatyna, filosofiýasyna, şygyr sungatyna, yslam taglymatyna we beýleki ylymlara degişli kitaplar bilen tanyşdyrmaga gönükdirýär. Magtymguly Hywadaky Şirgazy medresesinde okap, öz bilimini has-da artdyrýar. Medrese onuň döredijilik ussatlygynyň kämilleşmegi üçin, belli bir derejede, öz

täsirini ýetirýär. Şahyr medresede okan ýyllaryny «Şirgazy» atly şygrynda diňe bir süýji arzuwlar bilen ýatlaman, öz ussatlaryna, döwürdeşlerine minnetdarlygyny-da bildirýär.

Magtymguly külli türkmeniň bir saçağyň başyna ýygnanyp, agzybirlikde duz-çörek iýmegini, birek-birege ynanmagyň ýokary çägi, ygtybarly görnüşi hasaplaýar. Eger ähli halk bir çukura tüýkürip, bir agza garasa, uly güýjüň emele geljekdigine, onuň öňünde hiç bir güýjüň durup bilmejekdigine ynanypdyr.

Magtymguly Watany söýüp, ony gözüň göreji ýaly gorap saklamagy wagyz edipdir.

(Kakajan Ataýew. XVIII a. t. e.)

100-nji gönükme. Ýokardaky mysaly nusgada berlişi ýalý okan makaladyr çeper eserleriňize syn ýazyň.

Geçilenleri gaýtalamak, berkitmek

101-nji gönükme. Teksti okaň. Dil medeniýetiniň aýrylmaz bir bölegi bolan sözleýiş etiketlerini depderiňize göçüriň we ýat tutuň.

Biziň milli mirasymyzda uly-kiçi hemmämiziň bilip goýmaly edimgylymlarymyz, döp-dessurlarymyz bar. Şolaryň biri-de alkyşlar we dileglerdir. Ýagşy dilegler, alkyşlar adamlaryň özara gatnaşygyny sazlaşdyrýar, olaryň ruhuny göterýär. Aslynda biziň «Salam» sözüimizem «Saglygyňy isleýän» diýen ýagşy dilegdir. Pederlerimizden miras galan bu däbi uly adamlardan başlap, mekdep ýaşly çagalaryň hem bilmegi gerek. Esasy nygtamakçy bolýan zadym — şol dilegleriň, alkyşly sözleriň dogry jogabyny bermegi-de başarmaly.

Ir bilen sataşan adama «Ertiriň haýyrly!», gijara bir öýe barsaňyz: «Agşamyňyz haýyrly!», giçlik turup gaýdanyňyz- da bolsa: «Gijäňiz rahat, sag-aman ýatyp-turuň!» diýip gaýtasaňyz, olaryň göwni galkynar.

Ekin ekip ýa-da tohum sepip ýörene: «Tohumyň müňlesin!» diýilýär. Ol bolsa: «Ömrüň uzasyn!» diýip jogap berýär.

Bir işiň başyny başlana: dokma ýüwürdyäne, jaýyň düýbünü tutýana, üme, ýowar edýäne... «Işiniz ileri, ar maweriň!» diýilýär.

Syrkaw soramaga barmak iň sogaply ybadatlaryň biri hasap edilýär.

Turup gaýtmaqçy bolanyňyzda: «Aýagymyz ýeňil bolsun, Alla size kuwwat bersin!» diýilýär.

Ogul bäbek bolanda: «Gul tutupsyňyz, gutly bolsun!», gyz bäbek bolanda: «Baýapsyňyz, ýaşy uzyn bolsun!» diýilýär.

Ogul öýerip, toý edýäne: «Toýuňyz gutly bolsun, gelniň aýagy düşsün, gazygynda garrasyn!» diýilýär. Jogaby: «Taňryýalkasyn, hemmämize nesip etsin!».

Gyz çykarýana: «Bagty-mañlaýy açyk bolsun!» diýilýär.

Täze ulag (maşyn, at...) edinene: «At arkasy gutly bolsun!» diýilýär. Jogaby: «Aýdanyň gelsin!».

Ýüp, ýüň boýap oturana ýa-da keçe salyp oturana: «Gülüň owadan bolsun!» diýilýär. Jogaby: «Ömrüň owadan, Taňryýalkasyn!».

Dowar gyrkyp durana: «Gyrkymyň köp!» diýilýär.

Täze egin-eşik geýene: «Gutly bolsun, toýda tozsun!» diýilýär.

Bir ýere ýolagçy bolup barýana: «Ugur haýyrly bolsun!» diýilýär. Ol hem: «Ýaşyň uzyn» diýip jogap berýär.

Düýe botlanda, sygyr guzlanda «Höwri köp bolsun!» diýene «Taňryýalkasyn!» diýmeli.

(H. Tagangylyjow)

102-nji gönükme. Göçürniň, dymyk çekimsizleriň ýazuw düzgünine degişli sözleriň aşagyny çyzyň, kadasyny aýdyp beriň.

Edep-terbiýe berýän mugallymlar çagalar üçin olaryň ene-atalaryndan ileridir. Sebäbi ene-atalar olary dünýä inderýärler, mugallymlar bolsa mynasyp ýaşamagyň ýollaryny öwredýärler.

(Aristotel)

Bir oglany okadyp, sowatly etmegiň sogaby on müň aýy doýurmak hem ýene şonça adama egin-eşik berip, sogap gazanmak bilen deňdir.

(Döwletmämet Azady)

103-nji gönükme. Teksti okaň, tapawutlandyrylyp ýazylyan sözleri göçürniň, olaryň dürs ýazuw kadalaryny aýdyp beriň.

Inlis dili hindi-ýewropa diller maşgalasynyň german diline degişli. Ene dili hökmünde ulanyjylaryň sany 410 milliona golaý, ikinji dili

hökmünde gürleýänler hem 1 milliard töweregi. Ol BMG-niň resmi dilleriniň biri.

Leksikasynyň 70 göterimi alynma sözlerdendir. Ýazuwy latyn elipbiýiniň esasynda VII asyrdan bäri dowam edip gelýär.

Iňlis diliniň dürs ýazuwy hindi-ýewropa diller maşgalasynyň arasynda öwrenmesi iň kyny hasaplanýar. Ol irki döwrüň iňlis dilini şöhlelendirýär, häzirki britaniýalylaryň, amerikalylaryň, awstraliýalylaryň we beýleki ulanyjylaryň gepleşik diline bütinleý gabat gelmeýär. Sesleriň hemmesi diýen ýaly başgaça ýazylyp, okalanda aýdylmaýar. Bu dili öwrenýänleriň her biri täze sözüň ýazylyşyny we okalyşyny öwrenmeli bolýarlar. Şonuň üçin sözlüklerde her bir sözüň ýazylyşynyň usulyny görkezmek düzgüne giripdir.

(Gazetden)

104-nji gönükme. Pähimleri göçüriň. Soňra okalyşyndan ýazylyşy tapawutly sözleri saýlap göçüriň, olaryň ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Her kim doglup, önüp-ösen ýerini janyndan artyk söýer.

Milli dili ýok etmek — milletiň ruhuny ýok etmektir.

Ylym — dünýäniň hormaty...

Ylym ynsan üçin diýseň beýik we mukaddes bir zerurlykdyr.

Aňlagymyz binasynyň gözle we ajaýyp bolmagynda terbiýäniň uly täsiri bardyr.

Paýhasly millet döp-dessuryny ýitirmez, asuda we bagtly durmuşda ýaşar.

(Abdylly Awlany)

105-nji gönükme. Teksti göçüriň. Sözləriň ulanylyşy boýunça onuň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Diliň gulaga ýakymlylygy, süýjüligi, labyzlylygy sözleýjiniň owazyna, sözlemleriniň äheñine, manyly-mazmunly we çeper sözləri saýlap, ýerlikli ulanyp bilşine baglydyr. Ýazuwda welin bu aýdylanlaryň köpüsini gulagymyz bilen eşidip bilmeýäris. Olary biz ýazuwda nokat, iki nokat, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme, kese çyzyk, goşa dyrnak, ýaý ýaly dyngy belgileri arkaly aňladýarys.

106-njy gönükme. Göçürin, tapawutlandyrylyp ýazylan durnukly söz düzümleriniň manylaryny we stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

Senden: «Dil edebi nähili bolýar?» diýip sorasalar, şeýle jogap ber: «Ýagşy pikiri aýtmak üçin **dil açan** ýagşy, emma ýaman gepden **agzyňa bek bolgun!**»

«Nämelerden **diliňi saklamaly?**» diýip sorasalar, şulary diýgin:

Ýalan geplemekden, çünki ýalançylyk özüňe duşmandyr.

Lebziňden dänmekden, çünki bu **ikiýüzlülügiň** alamatydyr.

Gybatdan, sebäbi bu akyllý kişileriň işi däldir.

Jenjelden, **gep gezdirmekden** we şeýtan was-wasysyna düşmekden.

Özüňi öwmekden, magtanmakdan, çünki bular ulumsylygyň, tekepbirliğin alamatydyr.

Adamlary kemsidiji we üstünden gülnüp aýdylýan sözlerden.

(Žurnaldan)

107-nji gönükme. Okaň, degişlilik kategoriýasynyň aňladylyşyna degişli sözleri saýlap göçürin, degişlilik goşulmalarynyň manysyny we hyzmatyny düşündiriň.

Goja agtyklaryny daşyna üýşürüp otыр. Agtyklarynyň biri atasynyň alyp gel diýen kasesini getirdi-de:

— Men seniň aýdanyňy etdim-ä. Sen meni gowy görýän gerek? — diýip sorady.

— Hawa, köşegim.

Onda beýleki agtygy hem atasyna çişerildi:

— Eýsem, meni nä?!

— Senem, gowy görýän, köşegim.

Ulurajyk agtygy has agyrrak sowal berdi:

— Ata, biziň haýsomyzy has gowy görýän?

Ata üç agtygynyň üçüsiniňem göwnüni tapdy:

— Sen gowujam, sen akyllýjam, sen eýjejigim.

Agtyklarynyň üçüsem hoşwagt bolup, oýnamaga gitdiler.

108-nji gönükme. Dogan-garyndaşlyk aňladýan sözleri getirip, «Biziň bagtly maşgalamyz» diýen temadan tekst düzüň.

109-njy gönükme. Teksti edebi dilimiziň orfoepik normalaryny berjaý edip labyzly okaň, soňra mazmunyny öz sözleriňiz bilen beýan ediň.

Ir zamanlar bir adam durmuşyň manysynyň nämededigini biljek bolup, obama-oba, şäherme-şäher aýlanypdyr. Ahyry ol kösene-kösene bir alyma duşupdyr we ondan durmuşyň manysynyň nämededigini sorapdyr. Alym oňa: «Sowalyň jogabyny aýdaryn. Ýöne ilki meniň synagymdan geçmegiň gerek» diýenmiş. Şert kabul edilýär. Alym bilesigeliji adamyň eline bir çemçe berip, ony zeýtun ýagyndan pürepürläpdir. «Git, бага aýlanyp gel. Ýöne gaty ägä bol. Ýagdan bir damja-da kemelmesin» diýen. Pyýadanyň gözi çemçede, бага aýlanyp gelenden soň alym ondan: «Bagy haladyňmy?» diýip sorayar. Ol bu sowala garaşmandy. «Men çemçeden başga hiç zada üns bermedim» diýýär. Ol adam alymdan: «Ýene бага aýlanyp gel. Emma bu gezek ünsüň çemçede däl-de, bagda bolsun» diýen tabşyrygy alýar.

Bagyň tarypyny diýip aýdar ýaly dälmiş. Yzyna gelende, alymyň: «Bag nähili eken?» diýen soragyna tolguna-tolguna jogap beripdir. Alym ýylgyryp: «Ýöne çemçede ýag galmandyr. Durmuşyň manysy ony nähili görýändigine bagly. Sen diňe bir zady görüp, beýlekilere üns bereňok» diýipdir.

(Gazetden)

110-njy gönükme. Aşakdaky tekstden edebi dile laýyk bolmadyk sözleri we şekilleri tapyň hem-de olaryň aýratynlygyny düşündiriň.

1. Röwşen bir gün sürüden galan täze guzlan sygra sataşdy. Ol tanasyny gujagyna alyp gaýdyberdi. 2. Röwşen taýyny ýeriň teýinde kyrk gün bakdy. 3. Öwez: — Aga, tanyş bakgalym bar, çay içeyli — diýdi. (*«Görogly» eposyndan*) 4. Ine, onsoň şojagaş hat meniň işe durmagyma kömek etdi.

111-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Sesleriň aýdylyşynyň orfoepik normalaryny berjaý ediň. Mazmunyny gysgaça gürrüň beriň.

Şahyr ýüregi

Sen ýere gül ekseň, garaş gülüne,
 Ýere tiken atsaň, gögerer tiken.
 Bu kada bolupdyr ýylyň-ýylyna,
 Ýere näme atsaň, şol çykar eken.

Şahyryň ýüregem topraga meňzeş,
Ýöne başgarajyk berýän höregi.
Sen oňa çüý okla, tiken, awy saç,
Diňe gül döreder şahyr ýüregi.

(G. Ezizow)

112-nji gönükmе. Danalaryň dil hakdaky aýdan pähimlerini depderiňize göçüriň, olary ýat tutuň.

Edep başy — dil.

(Mahmyt Kaşgarly)

Ýerlikli we ýerinde dürs geplemek hem sungatdyr. Ýagşy zat gysga aýdylan halatynda, ol iki esse ýagşydyr.

(Baltasar Grasian)

Bir wagtda hem çäk çekmegi, hem şol çäkden geçmegi diňe dil başaryandyр.

(Žil Deliz)

Daşary ýurt dilini öwrenmek biziň umumy öwrenjek bolýan zadymyzyň çäginii giňelmegidir.

(H. Gadamer)

Bizde bir dil bar, gulagymyz — iki.
Köp diňläp, sözi aýarymyz ýaly.

(Abdyrahman Jamy)

Haýasyz dil öz-özünü aýyplar,
Ýüzlerçe erbetlik, betbagtlyk döreder.

(Alyşir Nowaýy)

Köp dil bilmek bir gulpa köp açар edinmekdir.

(Wolter)

Dünýäde ynsan üçin gymmatly baýlyk ene dilidir. Ene dilinde halkyň ähli ruhy gymmatlyklary jemlenendir. Dil bilmek hem ony öwrenmek tutuş dünýä düşünmekdir.

(Konfusiý)

Halklaryň arasyndaky synmaz sütün dildir. Lebzine ygrarly, Watana wepaly, diline gaýym ynsan iň oňat adamkärçilik sypatlaryny özünde jemleýän beýik adamdyr.

(N.W. Gogol)

113-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň manylaryny kesgitläň.

1. Aý günleri süýji günlere öwürýän sabyrдыr.
2. Iki aýakly — iki günde.
3. Ak gün agardar, gara gün garaldar.
4. Ak girse-de, aň girmedik.
5. Ýylky ýylynyň aýagy sowuk, towuk ýylynyň başy sowuk.

(Nakyl)

6. Her başy telpeklä goýmagyn gadyr,
Bäş telpegi bir gyňaja daňyp git.

(K. Gurbannepesow. «O. b.»)

114-nji gönükme. Bölekden alnan söz düzümlerini ulanyp sözlem düzüň.

- ... çagalaryň halkara festiwalynyň...
- ... ýaş nesliň wekilleri...
- ... çagalar dynç alyş mesgeninde deň-duşlary bilen...
- ... döwrebap sport mekdeplerinde...
- ... özleriniň ukyplaryny synap...

115-nji gönükme. Tekstden degişlilik goşulmasyny kabul eden atlary göçüriň, olaryň aşagyny çyzyň. Haýsy şahsa degişlidigini anyklaň.

Biziň obamyzyň iň garrylaryndan birine Nyýazmyrat diýerdiler... Ol çaklaňrak ýabylara atlananda, aýaklary ýere degerdi. Şol göwresine laýyk onuň ullakan kellesi hem bardy. Ine, atlary söýüjileriň biri şoldy...

Başyndan gaty köp wakalary geçiren bu garry şol wakalary düýp sebäpleri bilen gürrüň bermäge ukyply gürrüňçidi... Men söz arasynda, ýeri gelende gürrüňi atlara baka öwürdim. Şonda garry meniň ýüzüme çişnerildi-de:

— Senem atlary halaýarmyň, oglum? — diýdi we maña gürlemäge salym bermän:

— Hawa-da, atlary sen gowy görmeseň bolmaz, atlary gowy görmelidir. Men şu ömrümde örän köp gowy häsiýetli atlary gördüm...

(A. Gowşudow. «Dordepel»)

116-njy gönükme. Göçüriň, durnukly söz düzümleriniň manylaryny türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden tapyp, sözlem içinde getirip, deperiňize göçüriň.

Pikiri bölmek; tanapyndan çekmek; ugru tapmazlyk; uly ile göz etmek; orta çykamak; özüňi ýitirmek; habar gatmak; şahyna kakmak; yzyna it salmak; egri oturyp, dogry sözleşmek; ekilmedik ýerde gögermek; elden-ayakdan düşmek; ýuka ýürek.

Orfografik sözlük

A

Abraý
Agzala
Agyry
Aýralyk
Araçäk
Aç-açan
Ahy-nala
Altatar
Altynsow

D

Dalak
Daýañç
Duralga
Dogruçyl
Dürtgüç
Daban
Dadym
Daşýürek
Daýaw

F

Front
Ferma
Futbol
Fabrik
Fotomontaž
Farfor
Fond
Furgon

I

Igenç
Iýmit
Injik
Ikiçäk
Ileri
Ibaly
Içýakgyç

L

Labyz
Lebiz
Lenç
LeñHeç
Lälezar
Legion
Lýustra
Lingwist

O

Owadan
Okuwçy
Ownuk
Ojak
Oturgyç
Oazis
Ojuk-bujuk
Odeýal

R

Razylaşmak

Rahat
Reñk
Rowaç
Rähnet
Roýal
Radio

T

Tagt
Tarp
Tebip
Telpek
Toşap
Talwas
Toklutaý

W

Wagt
Wasgşylyk
Weýran
Wasp
Wäşilik
Wagon
Wagyز
Wäşisumak

Y

Ybarat
Ymgyr
Ysgyn
Ysytma
Yşk
Ygtyýar
YŇramak
Ysmanak

Yşarat
Yşyk
Yzsyz-tozsuz
Yñjyk
Ykmak

B

Bagt
Bagyr
Baýdak
Balykçy
Basgançak
Bada-bat, -drak
Bedew
Bedroý
Bag-bossan

E

Eginbaş
Edep
Eklenç
Epgек
Erjel
Edebiýat
Ezenek
Elek
Elipbiý

G

Gadyrdan
Gaýduwsyz
Galmagal
Gapak
Güýz
Gabaw

Garaýagyz
Gözýaş

J

Jadygöy
Janawar
Jübüt
Jüýje
Jylaw
Janhowul, -wluna
Jilt, -di

M

Maýdalamak
Mahrum
Meşgul
Maşgala
Monjuk
Maýestr
Memuar
Mikroskop

Ö

Öwüt
Özgeriş
Ölçeg
Ördek
Örküç
Öçgün
Ölmezödi
Öñnil

S

Sazak
Sakaw

Sakgal
Sanaç
Sandyk
Saçýoldy
Sakartorsuk

U

Ussaçylyk
Ukyp
Ummasyz
Uýalmak
Utanjañ
Ulugyz
Ultraslesli

Ý

Ýektaý
Ýelek
Ýençmek
Ýetişik
Ýetmezçilik
Ýaglyk
Ýasawul
Ýaşkiçi

Z

Zarpçy
Zeyrenmek
Zerurlyk
Zorluk
Zähmetkeş
Zabt
Zabun
Zarba
Zarp, -by

Zawodara
Zer-za'ya
Zyrrajym
Zäher-zakgun

Ç

Çabyt
Çanak
Çigit
Çoluk
Çuññur
Çabga
Çaga-çuga
Çabyt
Çägesöw

Ä

Ägirt
Ädik
Äýnek
Ätiyaç
Äsgermek
Äbermek
Ädimlemek
Äkelmek
Äht

H

Habarçy
Ha'yp
Hakykat
Haryt
Howuz
Habar-hatyr
Hoşowaz

Hökmürowan

K

Kakmak
Kanagat
Kartoşka
Ke'yik
Kelep
Ke'ypibozuklyk
Ke'ypiköklük

N

Nagt
Nalaç
Nebis
Ni'yet
Nobat
Natuwan
Nähoşluk
Nebesöwür

P

Pa'ytagt
Pasyl
Pessa'y
Parahat
Pyşbaga
Paraşyutçy
Pälazan
Pitiwa

Ş

Şert
Şowky
Şugundyr

Şabyrды
Şayát
Şeylelikde
Şarlawuk
Şek-şübhe
Şowly

Ü

Übtük
Üznüksiz
Ümür
Üsgürmek
Üşemek
Üçayak
Üçem
Üçýyldyz
Üfledilmek
Ümsüm
Ündew

Ünjüli
Ünslülik
Üpjün
Üsgülewük, -gi
Üst
Üstaşyr
Üst-üstüne
Üweýji
Üzärlük
Üçek
Üýtgewsiz
Üñeme
Üñi
Üñülik
Ülüşlik
Ümdeş
Ümzük
Ünslüje
Ürç

Frazeologik sözlük

A

Aga-gara düşünmek — ýagşydan-ýamandan seljermek, ýagşy-ýamany saýgarmak, aň-düşünjäň artmak.

Agzy bişmek — bir işe baş goşup aldanmak, şowsuzlyga uçrap çürkenmek, kösenmek.

Ara düşmek — 1) ylalaşdyrmak maksady bilen aralamak, ýaraşdyrmak, oHuşdyrmak. 2) Gürrüni bölmek, bir gürrüniň, işiň arasyna goşulmak.

Akylyňy ýitirmek — ugursyz pikire gitmek, akmaklyk etmek, aklylyňy aldyrmak.

Aç eşege yük — gabarasy uly, agyr.

B

Bagryň köýmek (tütemek, bişmek) — gaty gynanmak, ýanyp bişmek, hasrat çekmek.

Bäri bakmak — saglygy gowulaşmak, sagalyp başlamak, sagalmak.

Bolsa baş, bolmasa ýigrimi baş — tapawudy ýok.

Başyň dik bolmak — saglyk, abadançylyk bilen ýaşamak, jan saglykda işläp ýörmek.

Bal güne batmak — eşretli durmuşda ýaşamak; gönenmek.

Ç

Çaga ýaly — oýlanman gürläýän, sähel zady göwnüne alýan, tejribesiz (adam hakda), ynanjaň.

Çalam-çaş bolmak — 1) bulam-bujar, dagynyk tertipsiz halda bolmak; 2) aljyraňny, heläkçilikli halda bolmak, özüni ýitirmek.

Çay teýi — çaydan öňki garbanyş.

D

Damagy dolmak — agysy tutmak, hamsykmak.

Daş ýürek — zalym, rehimsiz, ynsapsyz, naýynsap.

Dili gysga — gürlärligi ýok, utançly, müýnli, etmişli.

Dürtme gursak — aýtmasaň özünden bilmeýän, düňle, mön.

Daşy jäjek, içi möjek — içigara, görüp, misginsokar.

E

Ekilmedik ýerde gögermek — barmasыз ýere barmak, oturjak-turjak ýeriňi seljermezlik.

El-aýak ýaly — ýymuş edegen, ýetişikli.

Eiden-aýakdan düşmek — özünü ýitirmek, dady-perýat etmek, nala çekmek, urunmak, elewremek, çarpynmak.

Eşegiň guýrugy ýere ýetende — hiç wagt, hiç mahal, durmuşa geçmesi kyn.

Egri oturyp, dogry sözleşmek — yüz görmezlik, hakykaty aýtmaklyk, bolşuny bolşy ýaly aýtmak.

G

Gadyryny bilmek — ýagşylyga, hormata mynasyp hormat goýmak.

Ganyň gyzmak — gaharyň gelmek, gazaplanmak.

Gepiňi gögertmek — öz diýeniňi etdirmek, öz aýdanlaryň edilmegini gazanmak, pikiriňi geçirmek.

Göz bilen gaşyň arasynda — göz görtele, duýdansыз, oslagsыз.

Geçiň öň aýagy ýaly — görünmez ýerde görünýän, hemme zatda öňe düşüp ýören.

H

Hasaňy aldyrmak — aldawa düşmek, pyrryldaga düşmek, aldanmak.

Habar gatmak — gürrüň açmak, söz aýtmak.

Haý-küş etmek — ýuwaş, akylly bol diýmek, galawut bermek, örüzmek.

Hötde (hötdesinden) gelmek — başarmak, oHarmak.

Ham hyýal bolmak — biderek tama etmek, boş göwün ýüwürtmek, başa barmajak arzuw.

I

Iýeni aýra gitmezlik — ýakyn dostluk gatnaşygynda bolmak, ýürekdeşlik bilen gatnaşmak, syr alyp, syr berişmek.

Iki at depişer arasynda eşek öler — güýçlüler çaknyşsa, ejiz heläk bolar.

It aýagyny iýen ýaly — gezende, ykmanda, ondan-oña syryp ýören.

Itiň art aýagyndan suw içirmek — adam saýman, azap baryny bermek, gara günde galdyrmak, ezýet bermek, zulum etmek.

Iç-içine sygmazlyk — güýçli gaharlanmak, gahar-gazaba münmek.

J

Jandan umyt üzmeK — ýaşayşa bolan ynamyň gaçmak, ölmek.

Jähennem etmek — 1) ýok etmek, owarra, ýitirim etmek. 2) Başdan sowmak, haýyr-şerinden geçmek, owarram etmek.

Jübi kesmek — ogurlyk etmek.

Jana dözmek — güýç gaýgyrmazlyk, eliñde baryny etmek, janyňy emgemek, owarram etmek.

K

Kebelek bolmak — birine yhlas bilen hyzmat etmek, daşynda aýlanmak; kökenek bolmak.

Kiçi dilden bärde aýtmak — oýun edip diýmek, bir zady ýürekden, çynyň bilen aýtmazlyk.

Kelebiň ujuny ýitirmek — aljyraňnylyk aralaşmak, näme etjegini bilmän galmak, ugruny ýitirmek, çykalga tapyp bilmezlik.

Kelle göçmek — 1. Bir zada gyzyyp göterimek, kelle gyzmak. 2. Gal-magal; gykylyk, şowhun zerarly kelläň ýadamak, halys irmek.

Kireýsiz kilim kakylmaz — haksyz, muzdsuz iş edilmez, mugtuna iş edilmez.

M

Mañlaýy ak bolsun — bagtly, bagty açyk bolsun, durmuşy oňat bolsun.

Murtuny palta kesmez — maddy taýdan üpjün, dokuzy düzüw, gujuryna baýrynýan, gaýratly, batyr.

Mal eýesiniň gözünden suw içer — malyň semizligi-horlugy eýesiniň idedişine bagly.

Mekgesine münmek — zyzndan kowalamak, yzyna düşmek.

Mañlaýyňy diremek — haýyş bilen ýüzlenmek, haraý, dalda gözlemek, huzuryňa barmak.

N

Nazar salmak (etmek) — 1) Birine ýada bir zada yhlasly garamak, syn etmek. 2) Göz-gulak bolmak, garaşyk etmek, kömek bermek, aladalanmak.

Nebşiň agyrmak — ýüregiň awamak, rehimiň inmek, haýpyň gelmek, gynanmak.

Nebşiň guly bolmak — ýeke peýdaň üçin ýaşamak, diňe öz haýryňy gözlemek.

O

Oda-köze düşmek (girmek) — agyr güne düşmek, azap çekmek, horluk görmek, kösenmek.

Oda ýanmak (köýmek) — hasrat çekmek, ejir çekmek, gynanmak.

Orta çykmak — zähmetde, güýç synanyşmakda özüni görkezmek üçin iliň öňüne çykmak.

Ody özüňe bas, ötmese kesekä — özüňe agyr düşýän zady başga adamyň başyna atma, özüňe ýaramayan zady, başga birine etme.

Ö

Özüni ýitirmek — gyssanyp, howlugyp aljyramak, näme etjegini bilmän durmak, başyň çaşmak.

Ör-gökden gelmek — oslamadyk, çak etmedik zadyň üçin geň galmak, haýran galmak.

Özüni pes tutmak — kiçigöwünli bolmak, ulumsylyk etmezlik.

Öte geçmek — hetden aşmak, çenden çykmak, gereginden artyk bolmak.

Öýüni towuga ýükläýmeli — garyp.

P

Paltaň daşa degmek — şowuna düşmezlik, başa barmazlyk, ugruna bolmazlyk, eden tagallaň puç bolmak.

Pes göwünli — ulumsylyk etmeyän, sada, kiçi göwünli.

Piliň gulagynda uklamak — dünýäden biňabar galmak, töwerek-daşdaky wakalar barada hiç zat bilmezlik.

Pes göwünli — ulumsylyk etmeyän, sada, kiçi göwünli.

R

Rejesi geň däl — päli gowy däl, niýeti erbet.

Reňki öçmek — ýüzünde gan-pet bolmazlyk.

Rowaç bolmak — şowuna düşmek, ugruna bolmak.

S

Süýde agzy bişen, suwy üfläp içer — gatyny gören seresap, ätiýaçly bolan, ahmal bolmaz.

Sana geçmak (goşulmak) — adam saýylmak, derege ýaramak, hasaba girmek.

Sary-sadylla bolmak — köp garaşmak, intizar bolmak.

Süýt kölüne batyrmak — köp zada wada bermek, dilde gülala-güllük etmek.

Sesine suw sepilen ýaly bolmak — ümsümlük bolmak, ses ýatmak, gokylygy — gowgasy peselmek, gopgun ýatmak.

Ş

Şek ýetirmek — dil ýetirmek, günälemek, aýyplamak.

Şükür etmek — razy, kaýyl bolmak, kanagatlanmak.

Şahyna kakmak — temmi bermek, öz ugruna goýbermezlik, çäre görmek.

T

Tamda gulak bar — agzyňa bek bol, ätiýaçly bol, seresap gürle.

Tanapyndan çekmek — birneme haý-küş etmek, çendenaşa erk bermezlik, öz ugruna goýbermezlik.

Taýak iýmek — urulmak, ýenjilmek.

U

Uly ile göz etmek — bir işi hemmelere bildirmek, aç-açan etmek, bassyr-bussursyz etmek.

Ugur tapmazlyk — çykalga tapmazlyk, derek bilmezlik.

Ü

Üm bilmez — 1) nadan, samsyk, sada, türkana; 2) kemala gelmedik, ýaş, gök.

Üstünden gülmek — şahsyýeti kemsitmek, göwnüýetmezçilik etmek, masgaralamak, äsgermezlik etmek, ýañsylamak.

Üstünden barmak — 1. Bilmek, tanamak. 2. Günäläp aýtmak, gönülemek.

Üstünden dag aýrylan ýaly bolmak — ýüküň ýeñlemek, agyr işden, aladadan dynmak.

W

Wadaňy ýuwutmak (ýere salmak) — beren sözüňde tapylmazlyk, ähtiňden dänmek.

Watan tutmak — mesgen tutmak, mydamylyk oturymly bolmak, ýurt tutmak.

Waz ýasamak — gyssanmaç gitmek, tiz gitmek.

Y

Ýzyňy tapmazlyk (ýitirmek) — ýalňyşlyga, aljyraňňylyga sezewar bolmak.

Ynsabyň çatmak — dözmek, gözüň gyýmak.

Yz çalmak — giden ugruny anyklamak, agtarmak, yzarlamak.

Yzyna it salmak — masgara edip kowup goýbermek.

Ý

Ýedi derýanyň suwuny içen — şeýtana sapak beren, köpbilmiş, ýeser, ýurtýykan (adam barada).

Ýoluň düşmek — saý-sebäp bilen barmak, ýol ugruna geçip barýarkaň gabat gelmek, duşmak, miýesser gelmek.

Ýoluňy urdurmak — dogry ýoldan azaşyp, ters ýola düşmek, bozulmak, agmak.

Ýüz bermezlik — gadyrsyz garşylamak, sowuk-sala gatnaşyk etmek, özüne öwrenişdirmezlik.

Ýüz görmek — ýüzünden geçip bilmezlik, sylamak, hormatlamak.

Z

Zynjyrdan boşan ýaly — дәlilik hetdine ýeten, aklyny ýitiren, дәli-telbelik ýagdaýynda bolan (adam barada)

Zym-zyýat bolmak — ýom-ýok bolmak, гүрүм-жүрүм болмак, gözden gaýyp bolmak.

M A Z M U N Y

§ 1. Türkmen edebi diliniň kämilleşişi.....	3
§ 2. Türkmen diliniň jemgyýetçilik hyzmatynyň giňelişi.....	7
§ 3. Türkmen diliniň stilleri.....	10
§ 4. Türkmen edebi diliniň normalary.....	14

DIL MEDENIÝETI

§ 5. Edebi normalaryň berjaý edilmegi dil medeniýetiniň esasy talabydyr.....	18
§ 6. Orfoepik normalar.....	23
§ 7. Çekimli sesleriň orfoepiýasy, olary dürs aýtmagyň medeniýeti.....	27
§ 8. Çekimsiz sesleriň orfoepiýasy, olary dürs aýtmagyň medeniýeti.....	31
§ 9. Fonetik serişdeleriň ulanylyş medeniýeti.....	34
§ 10. Orfografik normalar.....	38
§ 11. Düýp sözlerde we goşulmalarda çekimli sesleriň ýazuw düzgüni, olary berjaý etmegiň medeniýeti.....	42
§ 12. Düýp sözlerde we goşulmalarda çekimsiz sesleriň ýazuw düzgünleri, olary berjaý etmegiň medeniýeti.....	47
§ 13. Türkmen diliniň orfografik sözlügi.....	51
§ 14. Leksik norma sözleriň ýerlikli ulanylyş normasydyr.....	54
§ 15. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi.....	58
§ 16. Durnukly söz düzümleriniň ulanylyş medeniýeti.....	62
§ 17. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi.....	66
§ 18. Grammatik normalar.....	68
Atlarda grammatik kategoriýalaryň aňladylyşy.....	69
§ 19. Işliklerde grammatik kategoriýalaryň aňladylyşy.....	73
§ 20. Sintaktik serişdeleriň dürli stillerde ulanylyş aýratynlyklary.....	77
§ 21. Tekst, onuň aýratynlyklary, mazmun we grammatik taýdan bitewüligi.....	80
§ 22. Tekstiň bölekleri, abzaslara bölünişi.....	83
§ 23. Tekstiň derňewi, stilistik ýalňyşlar.....	85
§ 24. Iş kadyzlary bilen işleşmek. Annotasiýa.....	87
§ 25. Syn ýazmak.....	89
Orfografik sözlük.....	99
Frazeologik sözlük.....	104

**R. KLICHEV,
M. BERDIYEV**

TURKMAN TILI

*Umumiy o'rtta ta'lim maktablarining
11-sinfi uchun darslik*

(Turkman tilida)

Birinchi nashri

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2018

Redaktor **K. Hallyýew**
Çeper redaktor **N. Adylhanowa**
Tehredaktor **Ý. Toloçko**
Korrektor **K. Hallyýew**
Kompýuter wýorstkaçysy **Ý. Toloçko**

Neşirýat lisenziýasy AI № 163. 09.11.2009. Çap etmäge 2018-nji ýylyň 23-nji aprelda rugsat edildi. Ölçeği 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Times New Roman CE garniturasy. Kegli 11. Şertli çap listi 8,19. Neşir listi 6,24. 1010 nusgada çap edildi. Şertnama № 1–2018. Buýurma № 18-268.

Original-maket Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýünde taýýarlandy. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň «O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30

Klyçew R., Berdiyew M.

T 86 Türkmen dili [Matn]: 11-nji synp okuwçylary üçin derslik/Klyçew R., Berdiyew M. — D.: Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2018. — 112 s.
ISBN 978-9943-5087-5-0

UO'K 811.512.164(075.3)
KBK 81.2Tur-922

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

№	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokardadaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak normalaryna görä doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplenlen, çyzyklar çyzylyp, gyralary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Gopan listleri gaýtadan bejerilen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, boýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.